

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

До захисту допустити:

Зав. кафедри

«___» _____ 2020 р.

Кваліфікаційна робота

за освітнім ступенем «Магістр» на тему:

«Внутрішня політика Павла Скоропадського»

Студентки історичного факультету
спеціальності 032 Історія та археологія
освітнього ступеня «Магістр»
Данілової Ірини Іванівни

Науковий керівник:
Шипік Наталя Феофанівна
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри історичних дисциплін

Рецензент:
Ковальчук Тетяна Вікторівна
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри природничо-наукових та
гуманітарних дисциплін
Азовського морського інституту
національного університету
«Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«__» _____ 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	16
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2. ТОРГІВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	23
2.1. Становище національної промисловості.....	23
2.2. Торгівельно-економічні відносини з іншими країнами.....	30
2.3. Розвиток промисловості в роки Гетьманату.....	40
Висновки до розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	49
3.1. Здійснення земельної реформи.....	49
3.2. Заходи щодо регулювання продовольчого ринку.....	52
Висновки до розділу 3.....	66
РОЗДІЛ 4. ГУМАНІТАРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ДОБУ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	70
4.1. Культурний розвиток української держави.....	70
4.2 Релігійно-церковне життя в добу П. Скоропадського.....	75
Висновки до розділу 4.....	82
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах розвитку незалежної України зростає інтерес до вітчизняної історії, уроків та досвіду минулого, що в свою чергу спричинює зростання вимог до історіографічних досліджень та їх впливу на подальший розвиток історичної науки. Становлення громадянського суспільства, усвідомлення ролі діянь певної історичної постаті ставить перед історичною наукою завдання тісно пов'язати минуле з сучасним, відтворити шлях еволюції історичних явищ, показати історіографічний процес в Україні як невід'ємну складову світового наукового простору.

Актуальність обраної теми зумовлюється низкою чинників. По-перше, проблематика життя та діяльності П.Скоропадського знаходиться в епіцентрі не лише наукових, а й політичних дискусій, при цьому погляди на неї та їх аргументація настільки відрізняються, що викликають значний резонанс в українському суспільстві. По-друге, за останні два десятиліття накопичився значний за обсягом та розмаїтий за змістом масив знань з історії проблеми, який зумовлює необхідність комплексного аналізу та систематизації досягнень сучасної української історіографії життя та діяльності П.Скоропадського. По-третє, існує чимало прогалин, які потребують додаткового з'ясування. Ряд дискусійних питань щодо особливостей діяльності П.Скоропадського не отримали належного висвітлення.

Об'єктом дослідження є життя та політична діяльність П.Скоропадського.

Предметом дослідження внутрішня політика П. Скоропадського, нагромадження наукових знань щодо ролі та місця цієї постаті в українській історії.

Мета кваліфікаційного дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати основні складові внутрішньополітичного курсу П. Скоропадського.

Метою обумовлені наступні **дослідницькі завдання**:

1. з'ясувати стан наукової розробки проблеми, визначити теоретико-методологічні засади її вивчення; виявити та проаналізувати праці сучасних українських дослідників з історії України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. та виокремити у них відомості, що стосуються життя та діяльності П. Скоропадського;
2. дослідити повноту та ступінь вивчення розвитку промисловості до доби існування Гетьманату;
3. проаналізувати вирішення аграрного питання П. Скоропадським;
4. схарактеризувати розвиток гуманітарної сфери за часів діяльності П. Скоропадського при владі.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, антропологізму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, науковості, ціннісних орієнтирів. У процесі дослідження використовувалися методи історіографічного аналізу, синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, проблемно-хронологічний, історико-ситуаційний, компаративний, ретроспективний, біографічний, типологізації, класифікації, періодизації, наукометрії, наратологічний, статистичні методи, теорія мережевої моделі історичної науки, які дали можливість дослідити сучасний український процес вивчення життя та діяльності П.Скоропадського на змістовному, кількісному, якісному рівнях, відобразити його еволюцію, виокремити пріоритетні напрями його розвитку. Разом з тим у роботі використано дослідницькі методи і методологічний інструментарій суміжних наук, що створило додаткові можливості для дослідження проблеми на міждисциплінарному рівні.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження визначається як самою постановкою проблеми, комплексним підходом до її вирішення, так і оригінальністю отриманих результатів. Системно проаналізовано стан і тенденції сучасного історичного дослідження життя та діяльності П.Скоропадського; здійснено порівняльний аналіз наукових праць, їхнього

дослідницького інструментарію, термінологічного і понятійного апарату, методологічних засад, і на цій основі встановлено повноту і достовірність дослідження окремих сфер життя та діяльності П.Скоропадського.

Практичне значення роботи визначається тим, що вона може бути корисною для подальших досліджень із української історіографії та біографістики, для поповнення та уточнення наукових знань з історії України кінця ХІХ – середини ХХ ст., української політичної еміграції. Результати дослідження можуть використовуватись у підготовці навчальних посібників з для вищих навчальних закладів, розробці лекційних курсів та спецкурсів із історії життя видатних діячів України.

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукового дослідження відображені в публікаціях здобувача, виступах на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. Список використаних джерел та літератури нараховує 86 позицій.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження феномену Гетьманату триває більше дев'яти десятиріч і за цей час нагромаджена колосальна кількість різножанрових праць: наукових, дисертаційних, науково-популярних, навчально-методичних, публіцистичних, мемуарних та інших, що дозволило створити відповідний історіографічний образ цього унікального явища. У західній історичній науці такий формат історіографічної пам'яті як образ отримав досить велике поширення, причому не лише постатей, але й тих чи інших явищ, подій, фактів конкретної історії з точки зору їх відображення в історіографії. Отже, коли мова йде про образ Гетьманату в історіографії, то маємо справу з цілісним відтворенням найбільш характерних його рис і ознак, досліджених, виявлених і узагальнених науковцями.

Зауважимо, що кожен історик створює власний образ того чи іншого об'єкту, а це означає: скільки дослідників – стільки образів. Наша мета полягає в тому, щоб на основі порівняльного аналізу опублікованої літератури змоделювати найбільш поширені або основні історіографічні образи Гетьманату Павла Скоропадського, створювані активними прихильниками Гетьманату, не менш активними його критиками і, нарешті, науковцями, які намагаються без навішування політичних ярликів та ідеологічно упереджених оцінок дати науково виважену інтерпретацію цього феномену української історії. Таких образів умовно можна виокремити три і всі вони частково вже про фігурували в історіографічних публікаціях [1, 4, 5, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 22, 32, 38, 39], але їх систематизація на етапі, коли на зміну гострій конфронтації приходять пошук компромісних підходів, лише започатковується.

З цивілізаційного погляду, до пізнання історії Гетьманату дуже важливо підійти як до явища не тільки у контексті національного історичного та державотворчого процесу, але й світових тенденцій. Саме такий підхід дозволить поставити Гетьманат П. Скоропадського в інтер'єр конкретно-історичних умов, пов'язаних із революційними потрясіннями і розпадом Російської та Австро-Угорської імперій. На цьому тлі хибними виглядають спроби ототожнити три складних, тісно пов'язаних між собою, але не синонімічних і багато в чому неоднозначних явища: 1) «Українська Держава», яка прийшла на зміну УНР і моделювалася як український проект конституційної монархії в майбутньому; 2) «Гетьманат» як тимчасова форма державного правління; 3) постать гетьмана Павла Скоропадського як людини і політика, що, з одного боку, сприйняв українські цінності, зважився взяти на себе відповідальність за майбутнє України, а, з другого, – не мав достатньої суспільної підтримки, належної національної свідомості і залишався переобтяженим російською політичною і культурною традицією.

Кожне з цих явищ потребує не тільки системного підходу, але й окремого розгляду, оскільки їх не можна загнати у заздалегідь сконструйовані штучні схеми, значною мірою успадковані від політичної боротьби і протистоянь революційної і радянської доби. Звідси випливає наше перше спостереження і побажання: сучасні українські історики намагаються знизити температуру заполітизованої полеміки навколо Гетьманату, враховуючи, що нова історіографічна ситуація і часова дистанція протяжністю в 95 років дають підстави для толерантних наукових дискусій, пошуку компромісів і вироблення більш-менш наближених оцінок. Не варто продовжувати консервацію старих стереотипів і продукування нових штампів на кшталт: «контрреволюційний переворот», «консервативна революція», «монархічна держава з козацьким правлінням», «самозванча диктатура», «прихід гетьмана до влади нагадував переворот більшовиків у Петрограді», «гетьманат спирався на багнети інтервентів», «маріонеткова держава», «П. Скоропадський – російський або німецький проект» та ін.

Більшість нинішніх науковців, намагаючись відійти від заполітизованості проблеми, шукають наукові відповіді на такі дискусійні питання, як наприклад: чому Центральна Рада та її керівництво допустили переворот; хто, чому і в який спосіб сприяв приходу П. Скоропадського до влади; який характер носив цей переворот: контрреволюційний чи реставраційний і яке місце він посідає в Українській революції 1917-1921 рр. та в історії українського державотворчого процесу загалом; у чому особливості внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманату, наскільки вони відповідали інтересам українського народу з погляду історичної перспективи; яким було співвідношення українських та чужих, зокрема російських і німецьких складових у конструкції Гетьманату; що спричинило його поразку і які уроки для сьогодення можна почерпнути з тієї доби.

Приклад наукового осмислення цих питань і пошуку відповідей на них показав один із найбільш авторитетних сучасних дослідників феномену Гетьманату професор Р.Я. Пиріг, зосередившись на з'ясуванні його сутності та форми, особливостей державно-політичної моделі, ідеологічної платформи і соціальної бази, на винесенні повчальних уроків для сучасного і майбутнього етапів українського державотворення [25-31]. Усі три образи Гетьманату П. Скоропадського в новітній українській історіографії сформувалися на фундаменті, закладеному безпосередніми учасниками і дослідниками подій 1917-1921 рр., адже саме вони створили левову частину гетьманознавства ще у міжвоєнний період на еміграції.

Гостре ідейно-політичне протиборство і міжособистісні, часом амбітного характеру конфлікти, призвели до кристалізації вже тоді трьох основних історіографічних течій – уенерівської та прогетьманської в діаспорі, а в УСРР – більшовицько-марксистської. Кожна із сторін, прагнучи довести свою правоту, в пошуках аргументів нежаліла викривально-критичних епітетів для оцінки опонентів. Першу течію, яку називають уенерівська, започаткували очільники Центральної Ради та УНР доби Директорії, які, втративши владу, мали чи не найбільше претензій до

П. Скоропадського. Припевній подібності вона неоднорідна в оцінках, оскільки поряд з підходами В. Винниченка, П. Христюка і М. Шаповала були специфічні погляди М. Грушевського, І. Мазепи та П. Феденка, своєрідне бачення С. Петлюри і М. Лозинського та ін. На думку М. Христюка, наприклад, Гетьманат – це «диктатура поміщиків і капіталістів», а І. Мазепа називав його владою «російських реакційних сил».

Друга течія, хоч і менша за чисельністю, але як і перша теж сформувалася в еміграції. Її творцями були як сам П. Скоропадський, так і його прихильники – Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін., об'єднані навколо «Союзу гетьманців-державників» на чолі з гетьманом. Згодом до них долучилися деякі інші представники державницького напрямку української історіографії: І. Кривецький, В. Кучабський, І. Мірчук, а після війни Р. Млиновецький, І. Нагаєвський, Я. Пеленський, Н. Полонська-Василенко та ін. І все ж, треба віддати належне історикам обох течій у діаспорі – уенерівської та прогетьманської, які з кінця 1930 р. намагалися спрямувати полеміку на пошук компромісної оцінки Гетьманату, що частково знайшло відображення у Словниковій частині «Енциклопедії Українознавства» під ред. В. Кубійовича. Видання трактувало Гетьманат як явище української історії, як різновид державної організації у вигляді конституційної монархії на чолі з гетьманом і зосередженням у його руках законодавчої та виконавчої влади [12, с.377-378].

Ідейні засади третьої течії інтерпретації Гетьманату заклали політичні оцінки, висловлені ідеологами російського марксизму, які були взяті на озброєння про марксистськими істориками і надовго укоренилися в радянській історіографії, в тому числі українській (С. Яворський, М. Попов, Є. Городецький, А. Лихолат, М. Липовченко, Л. Нікольніков, Р. Симоненко та ін.). Прибічники цієї течії керувалися постулатом із сталінського Короткого курсу історії ВКП(б) про «білогвардійський контрреволюційний переворот П. Скоропадського, про його маріонетковий,

буржуазно-поміщицький уряд, утримуваний на німецьких багнетах» [33, с. 418].

Такі ідеологічні стереотипи, що впродовж багатьох десятиріч насаджувалися в радянській історичній науці і суспільній свідомості, виявилися досить живучими і знаходять своїх прихильників й сьогодні. Сучасні дослідники, у тому числі пострадянське покоління істориків, залишаються розділеними в трактуванні Гетьманату, вони продовжують формувати по суті знову ж таки не менше трьох, істотно модифікованих, але різних за характеристиками його образів, дотримуючись при цьому здебільшого тих самих дихотомних підходів, тобто абсолютизації поділу цілісного явища – Гетьманату і постаті П. Скоропадського на два протилежні їх змалювання, здебільшого двома фарбами: рожевою або чорною.

Разом з тим, кожна з цих течій вносить свою лепту у вироблення збірного образу, шукаючи невідомі джерела і додаткові аргументи в корпоративній полеміці. З одного боку, тут відверті адепти Гетьманату, які возвеличують та ідеалізують його, глорифікують роль у державотворчому процесі доби визвольних змагань, схильні розглядати прихід гетьмана до влади як закономірний етап національної революції, а Українську Державу як таку, що «ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад». Мова йде про праці досить авторитетних істориків, зокрема таких як Б.І. Андрусишин, А.О. Буравченков, П.П. Гай-Нижник, Г.В. Папакін, Ю.І. Терещенко та ін. [2, 7, 20, 23, 24, 40, 45].

З другого боку, це критики політики гетьманської держави як безапеляційні, так і помірковані. Наприклад, О. Мироненко кваліфікує гетьманський режим як «українську різновидність відомої в історії людства класичної маріократії», що трактується як державно-політичне знаряддя відстоювання чужих інтересів, у конкретному випадку – окупаційних властей [17, с.252-260].

У новітній історіографії дедалі ширше простежується потрактування Гетьманату як втілення ідеології українського консерватизму. Його об'єктивні передумови Ю. Терещенко вбачає в українському селянстві і українській шляхті як носіях мови, віри, традицій, вказуючи при цьому на «всю складність відносин між ними» [40, с. 26-27]. Натомість Р. Пиріг не погоджується з таким твердженням, оскільки в умовах розбурханого революцією українського села ця «складність відносин» вилилася гострі соціальні антагонізми, у селянські повстання не дозволила П. Скоропадському досягти задекларованого «спокою і ладу». На його переконання, регенерація консерватизму в Україні була консолідованою реакцією приватновласницьких сил на соціальний радикалізм Центральної Ради. Провідну роль у цьому процесі відігравав не тонкий прошарок української шляхти, не середні і дрібні власники, а аграрна, промислова та фінансова буржуазія, часом далека від українських національних інтересів і налякана реальною перспективою втратити землі, маєтності, капітали [31, с.152-154].

Невипадково В. Липинський виступав проти повернення до традиційного монархізму, закликав до його модернізації на шляху побудови трудової монархії в опорі на аристократію, яку творить освічена частина хліборобського класу. У полоні синдрому класових оцінок і досить негативістського ставлення як до гетьманського перевороту, так і політики самого П. Скоропадського залишаються історики про радянської орієнтації. Вони все ще розглядають прихід гетьмана до влади і його політику як «історичну катастрофу» і «контрреволюцію». Але ж катастрофи не сталося, а «контрреволюція – це боротьба проти революції, це рух за повернення до революційних порядків». Звинувачувати гетьмана в контрреволюції, принаймні, некоректно, адже він задекларував і фактично продовжив творення Української Держави як самостійної і незалежної, не повернув царські порядки і не заохочував українофобію, хоча й належним чином не присікав її.

Аналітичною критикою Гетьманату, його маріонеткового характеру проникнуті й ґрунтовні праці одного з визначних сучасних дослідників історії Української революції – В.Ф. Солдатенка [37, с.156]. Діаспорний дослідник О. Федюшин застосував для характеристики залежного від окупаційних військ Гетьманату термін «сателіт», наголошуючи на обмеження суверенітету і заступництво з боку Німеччини [43, с.294]. Домінуючим у сучасній історіографії є третій образ Гетьманату, створюваний найбільш чисельною групою дослідників, яка сформувалася навколо Відділу історії української революції академічного Інституту історії України (завідувач Р.Я. Пиріг, тепер – В.Ф. Верстюк). Вона поєднала як частину пострадянських істориків, так і представників молоді генерації дослідників.

Творці і прихильники цього образу Гетьманату схильні трактувати його як форму державного правління на одному з етапів Української революції, який, з погляду політології, хоч і не вписується в її національно-демократичну парадигму, продовжив революційну добу і прискорив проголошення Західноукраїнської Держави, трансформованої в ЗУНР [5, 6, 21, 29, 31, 34]. Українська держава постала як альтернатива як щодо демократичної, парламентської Української Народної Республіки, так і Радянської соціалістичної республіки. Автори звертають увагу на прийняття П. Скоропадським титулу «Гетьман всієї України», що мало підкреслювати вірність ідеї соборної, незалежної і вільної Української Держави, її створення з урахуванням давніх козацьких традицій у межах усіх українських етнічних земель.

Не оминають історики й того факту, що гетьман запровадив козацький герб як символ спадкоємності державності, водночас зберігши тризуб як національний символ. Враховуючи великий анклав українців у Криму, прагнення татарського населення до порозуміння з Українською Державою, він відстоював включення півострова до складу України, взяв під свою руку Чорноморський флот, намагався довести світовій спільноті українськість

Криму, але при цьому не поспішав йти на входження Кубані до складу України, аби не погіршити відносини із Росією. Водночас вони незамовчують й того, що в Україні утверджувався не характерний українській національній традиції авторитарний тип держави, підтримуваний симпатиками П. Скоропадського з середовища правих консервативних сил, представлених Союзом землевласників та деякими діячами Української демократично-хліборобської партії, а також з боку російських кадетів та білогвардійців, австро-німецького командування.

Якщо порівняти палітру підходів істориків до ключового аспекту оцінки Гетьманату, тобто до співвідношення в ньому українськості та російськості, то маємо наступну картину. Частина українських учених для національної ідентифікації Гетьманату П. Скоропадського використовує формулу «ні український, ні російський». Зокрема, Я. Грицак пише: «У вужчому значенні Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу».

Гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка базувалася не на ґрунті етнічної ідентичності та знанні української мови, а на лояльності до Української Держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не у вузькому етнічному [10, с. 129]. До подібної точки зору схиляється й В. Верстюк, наголошуючи, що це була не українська і не російська держава, і вважає, що умовно її можна було б назвати «малоросійською» [6, с. 16, 26]. Однак, застосування цього терміну до характеристики Української Держави 1918 р., на нашу думку, не зовсім коректне. Більшу рацію має Р. Пиріг, підкреслюючи, що дати абсолютно точну формулу національно-державної сутності Гетьманату – справдоситьскладна, оскільки у цій споруді простежувалися як українські, такі російські елементи конструкції з домінуванням перших.

Тут варто згадати, що через день після маніфесту «До громадян України» у листі до хліборобів-демократів гетьман наголошував, що взяв владу для того, «щоб збудувати Україну», що до кінця днів своїх буде

«вірним сином дорогої нашої Неньки», що всіма силами буде боронити державні і національні права українського народу». Інша справа, чи був самодостатнім і послідовним гетьман? Чому, наприклад, Січові стрільці на чолі з полковником Є. Коновальцем відійшли від нього, а згодом взяли участь у антигетьманському повстанні? Очевидно тому, що розчарувалися в щирості гетьмана, особливо після того, як він почав оточувати себе людьми, ворожими до української справи. А з другого боку, постає питання, чимав П. Скоропадський належну підтримку українських сил для реалізації свого проекту? Очевидно, ні. Ісидор Нагаєвський писав з цього приводу: політичні партії поставили свої партійні програми вище інтересів української нації і держави [19, с.171, 406-408].

До речі, історія має властивість повторюватися, що засвідчує й сучасний державотворчий процес, пов'язаний з намаганнями зосередити всю повноту влади в руках однієї політичної сили, з між партійними чварами та владними амбіціями на шкоду цілісності України. Принагідно звернемо увагу й на те, що деякі автори не виявляють належного такту і культури в оцінках як Гетьманату, так і постаті гетьмана.

Наприклад, В. Савченко в книзі «Павло Скоропадський – останній гетьман України», фактологічну канву якої склали здебільшого спогади, безапеляційно кваліфікує Українську Державу як «гетьманат-монархію», «нову монархічну державу», «нове середньовіччя гетьманської влади», невдаючись до відповідної аргументації. Автор часом навішує гетьману різного роду звинувачення на кшталт: «вводить в оману», «замовчує проблему», «лукавить», «бреше» і т.п. [35, с. 146-149, 154, 258]. Подібне історіописання є радше винятком новітньої української історіографії і носить поодинокий характер.

Отже, в сучасній українській історичній літературі отримали поширення щонайменше три образи Гетьманату П. Скоропадського, у яких знаходять відображення як відлуння давньої історіографічної традиції, так і модерні віяння з елементами еkleктики. Водорозділу середовищ і

дослідників образу Гетьманату все ще проходить довкола наступних питань: а) чи був державний переворот П. Скоропадського контрреволюцією; б) чи був Гетьманат іноземним проектом; в) як співвідносились у політиці Гетьмана українськість і російськість, тобто, кому більше він прислужився; г) чи є доба Української Держави складовою Української революції та ін. Доволі розмитий образ носять спроби національної ідентифікації гетьманату: «ні української, ні російської» чи «малоросійської» державності.

Підтверджуються пророчі слова видатного ідеолога гетьманського руху В. Липинського: «Образ Гетьманської України, який ми винесли з нашої історичної традиції, із народних сказаній, із наших сімейних пам'яток і сімейних споминів – у всіх нас далеко ще не однаковий, не однаково ясний». [16, с.101]. Ці слова, сказані стосовно XVII-XVIII ст., цілком можна віднести і до українського Гетьманату доби П. Скоропадського. А для того, щоб цей образ став яснішим, потрібні подальші дослідження, виявлення додаткових джерел, переосмислення уже відомих свідчень, відмова від партійно-класових підходів та ідеологічних штампів, послідовне утвердження україноцентризму. На це слід зважати, оскільки пострадянська російська історіографія підходить до оцінки подій Української революції і гетьманського перевороту з позицій русоцентризму, глорифікації білого руху та спирається здебільшого на білогвардійську мемуаристику [3, 18, 42], а Гетьманат – це частка нашої, української історії, і треба сприймати її як свою, якою б гіркою вона не була. Подумаймо, а чи не стоять перед державотворенням сучасної України такі ж самі труднощі та перешкоди, які виникли перед П. Скоропадським майже століття тому.

Чи не актуальними виглядають погляди гетьмана на пошук порозуміння в суспільстві, створення такої політичної партії, яка була б «певним компромісом» як справа, так і зліва, у соціальному відношенні й великоруському, й в українському питаннях в сенсі націоналістичному» [36, с. 124]. Рационально видається думка Ф. Турченка проте, що, виявляючи нові та переосмислюючи старі джерела, встановлюючи нові факти, не можна

вкладати їх у старі схеми [41, с. 157], сліпо йти за успадкованою з радянських часів історіографічною традицією, пов'язаною з партійно-класовим антагонізмом. У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що визнання партійних пріоритетів і дотримання класових підходів до подій та постатей, серйозно заважає створенню об'єктивного образу Гетьманату.

Доречним буде перефразувати відомий афоризм Симона Петлюри: «Держава – понад партії, нація – понад класи». Чи не тут один із ключів, що міг би відкрити нам все ще багато в чому утаємничений образ Гетьманату, особливо за умови, що він буде поставлений у реальний інтер'єр подій 1918 р., тобто розглянутий у конкретно-історичному контексті української державності та в координатах українського виміру. Тут широке поле для інтелектуальної діяльності усіх генерацій українських істориків, включаючи молоду генерацію шанувальників національної пам'яті, для кожного, кому не байдужа доля України.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Джерельна база дослідження визначається специфікою предмета, що розглядається та даної історичної епохи. Основними групами джерел щодо досліджуваної теми є: документальні збірки державних архівів України, країн Європи та Росії; матеріали періодичної преси; мемуарна література; хронологічно пов'язані із досліджуваним періодом теоретичні видання. Документальні джерела, які утворилися унаслідок діяльності органів влади Української Держави, зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). Це фонд 2469 Головної квартири гетьмана Української Держави, де зберігаються документи особистої канцелярії гетьмана. Фонд 1064 «Рада міністрів Української Держави», який містить міждержавні угоди, документи щодо врегулювання міждержавних відносин, зокрем економічних. Економічні

відносини Української Держави та Центральних країн також відображено у документах ф. 1118 Міністерства торгівлі і промисловості Української Держави, зокрема, щодо встановлення товарообміну із Галичиною.

Події часів Української революції 1917-1920 рр. відтворено у фондах українських політичних партій: Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних), Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів), Української партії соціалістів-федералістів, Української комуністичної партії (боротьбистів), Української соціал-демократичної робітничої партії, Компартії Східної Галичини, Комуністичної партії Західної України, місцевих комітетів Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) та ін.

Окремі фонди утворюють документи Міністерства закордонних справ Української Держави (ф. 3766) та українських дипломатичних представництв – Посольства Української Держави у Німеччині (ф. 3077), Генерального консульства у Москві (ф. 1236), Посольства в Австро-Угорщині (ф. 3198), Консульського агентства при Всевеликому війську Донському (ф.1004). Фонд 2607 містить документи Делегації Української Держави на мирних переговорах у Москві. Утворено також персональний фонд 4547 генерала Б.С. Стеллецького (1872-1939), генерального хорунжого, начальника особистого штабу гетьмана і його головної квартири зі спогадами та нарисами.

У фонді 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України містяться документи Комуністичної партії (більшовиків) України, які частково висвітлюють її підривну діяльність в Українській Державі та політику цієї організації щодо України. На жаль, цілісність документальних фондів Української Держави є лише відносно повною, на що вплинули революційні події 1918-1921 рр.

Велика кількість інформації міститься віноземних архівах, у фондах установ, дотичних до формування зовнішньополітичного курсу щодо України, Центральних держав (на разі Бундесархів ФРН у м. Фрайбурзі,

Австрійський державний архів у Відні, Центральний державний архів у Болгарії (Софія), Архів міністерства закордонних справ Турецької Республіки) і Антанти.

В архівах Російської Федерації містяться фонди, утворені вищими органами влади радянської Росії. У Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) –ВЦВК, РНК РРФСР. У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ–документи РКП(б).

Певна кількість документів, які стосуються теми дослідження, видано у складі документальних збірок. Це радянські видання: «Документы внешней политики СССР» (Т. 1: 7 листопада 1917 – 31 грудня 1918 р.) [48], «Гражданская война на Украине. 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов» [54], «Крах германской оккупации на Украине: (по документам оккупантов)» [10], «Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году: Документы» [56]. Окремі документи публікувалися у журналі «Красный архив». Зокрема щодо відносин Української Держави, уряду Дону та німецького командування [42], політики уряду радянської Росії щодо втручання у внутрішні справи і дестабілізації обстановки в Українській Державі [9], зовнішньої політики уряду Криму [81].

Офіційною інформацією та інформаційними повідомленнями Гетьманського уряду був насичений «Державний вісник». До кола авторитетних видань слід також віднести провідні видання лівої опозиції: «Нову Раду» - орган Української партії соціалістів-федералістів, «Робітничу газету» Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), «Боротьбу» – Української партії соціалістів-революціонерів, «Самостійник» – Української партії Самостійників Соціалістів. Русофільські орієнтовані ліберальні та праві видання: «Киевская мысль», «Киевлянин», «Южный край»; національно орієнтоване «Відродження» – що позиціонувало себе як щоденна безпартійна демократична газета.

Департаментом преси при державній канцелярії видавалися оглядові «Вісті закордонної преси» і «Вісті краюї преси». Перше охоплювало

десятки німецькомовних газет країн Європи, висвітлюючи позицію національних урядів та суспільну думку щодо українського питання. За підрахунками Р.Я. Пирога, газети, що оглядалися, вмістили близько десяти інтерв'ю гетьмана П. Скоропадського. Конфіденційний «Огляд закордонних часописів» видавав у липні – жовтні 1918 р. розвідувальний відділ Генерального Штабу [70, с. 135].

Щодо періоду Української революції 1917–1921 рр. та питань, які пов'язані із Українською державою, великого значення як історичне джерело має мемуарна література. Це міркування ми пов'язуємо із двома обставинами. По-перше, революційні умови не сприяли систематичному накопиченню і збереженню документів діяльності урядових установ у закладах архівної справи. Наявні на сьогодні архівні фонди мають значні прогалини, які пов'язані, по-перше, із проблемами збереження документів протягом ХХ ст., що існували, і із специфікою діяльності самих фондоутворювачів. По-друге, революційна динаміка 1918 р. із її боротьбою ідей та векторами нереалізованих можливостей може бути краще відображеною саме із суб'єктивних поглядів сучасників та дійових осіб подій, що розглядаються.

Перші спогади почали публікуватися уже на початку 1920-х рр., коли побачили світ «Відродження нації» В. Винниченка та «Замітки і матеріали до історії української революції», які є не стільки історичними працями, як «авторською позицією» й враженнями від подій Української революції. У 1980 р. Канадським інститутом українських студій було видано щоденники В. Винниченка, які він вів у період, що розглядається [25]. Численні спогади публікувалися у складі видань «Архив русской революции», «Революция на Украине по мемуарам белых» [19] та ін.

У 2014 р. московське видавництво «Политическая энциклопедия» видало «Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов». У цій збірці скомпоновано низку спогадів і щоденникових записів учасників подій 1918 р., а також матеріали так званої «Верховної

слідчої комісії Української народної республіки для розслідування діяльності уряду П.П. Скоропадського» [43]. Серед документів збірки спогади Б.С. Стеллецького, протоколи допитів С.М. Гербелята М.О. Гаврилова. Наразі мемуари учасників і свідків подій кінця квітня –початку грудня 1918 р. розпорошені у численних окремих виданнях і збірках.

Загалом зроблено спроби охопити якомога більшу кількість наукових джерел для отримання об'єктивного та неупередженого судження з проблематики факторів і умов діяльності Української Держави; перспектив та можливостей її розвитку; реалій зовнішньополітичного та геоекономічного становища України після Першої світової війни; отримання неупередженого уявлення про стан та географію зовнішніх зв'язків і характер таких зв'язків на етапі становлення української державності в 1918 р.

Джерельна база дослідження через свою розмаїтість як в авторському складі, так і в часі появи тих чи інших результатів досліджень, обумовлює багатогранність об'єкта дослідження, що істотно підвищує цінність отриманих наукових результатів та об'єктивує наукову новизну дослідження.

З метою вирішення поставлених у дослідженні завдань нами було стосовано ряд універсальних і загальних методологічних принципів. Насамперед, принцип об'єктивності, що серед іншого передбачає орієнтацію автора на соціально-політичну «нейтральність». При вивченні аграрної політики Гетьманату були враховані позиції усіх соціально-політичних станів, їх вплив на уряд і, не стаючи на позиції якоїсь однієї політичної сили, зроблений висновок про характер перетворень в аграрній сфері. Керуючись принципом історизму, проблема аграрної політики радянської держави розглядалася в зв'язку з ситуацією, що склалася на селі навесні 1918 р. і була спричинена невизначеністю земельного питання за доби Центральної ради. Дотримання принципу багатфакторності, який передбачає дослідження цього спектру об'єктивних та суб'єктивних факторів, які впливають на історичні процеси, обумовило необхідність аналізу неоднозначного впливу керівництва центральних Держав на аграрну політику в Україні. Завдяки

використанню проблемно-хронологічного принципу викладу матеріалу, аграрна політика гетьманату досліджувалась через виділення основних наукових проблем: здійснення земельної реформи та регулювання продовольчого ринку. При написанні історіографічного огляду літератури використано принцип світоглядного плюралізму, який передбачає визнання кількох точок зору на проблему, що висвітлюється.

Перелічені принципи застосовуються у дослідженні завдяки ряду загальнонаукових та власне історичних методів дослідження. Зокрема, логічний метод, складовими частинами якого є аналіз та синтез, дозволив з'ясувати сутність аграрного питання, визначити основні напрямки та характерні риси аграрної політики. За допомогою використання системно-структурного методу досліджувались принципи організації роботи органів ДХБ. Застосування методу аналогії дало можливість виділити спільні та відмінні риси земельної реформи Гетьманату та Столипінської аграрної реформи. Історико-генетичний метод дозволив простежити еволюцію поземельних відносин на початку ХХ століття, виділити основні проблеми, що обумовлювали гостроту земельного питання на Україні, що, в свою чергу, дозволило зробити висновок про нагальність здійснення аграрної реформи в 1918 р.

Висновки до розділу 1.

Отже, розглянувши сучасний стан і розвиток історіографії проблеми Української Держави часів гетьмана П. Скоропадського, а також наявну джерельну базу щодо її дослідження, можна дійти таких висновків. Концептуальні підходи до дослідження теми визначаються впливом трьох історіографічних напрямів: радикально-народницького, державницького та радянського. У їх змісті знаходить відображення залишковий вплив політичної боротьби і політичної пропаганди досліджуваної епохи. Особливо

це стосується визначень щодо окупаційної, щодо країн Четверного союзу, та (або) «великоруської» природи влади в Українській Державі. Значним чином ці тези спростовані у сучасній історіографії. Включення «українського питання» до більш широкого контексту європейської геополітики 1918 р. потребує виявлення та аналізу умовної геополітичної доктрини владних кіл Української Держави, які імпліцитно присутні у її зовнішній політиці як її керуючий принцип. Частиною геополітичної доктрини владних кіл Української Держави є підстави вважати їх бачення проблеми більшовизму і кінцевого змісту планів щодо відновлення нерадянської державності Росії.

РОЗДІЛ 2. ТОРГІВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ

П. СКОРОПАДСЬКОГО

2.1. Становище національної промисловості

Питання торгівельно-промислової політики уряду Гетьмана П.Скоропадського є одним з найменш висвітлених на сьогодні в українській історіографії. Цьому сприяло багато як об'єктивних, так і суб'єктивних причин різного характеру. Серед них, зокрема, є і табуізація правдивого історичного аналізу періоду Української Держави 1918 року з боку офіційної влади за часів СРСР, і обмеженість вкрай необхідної для дослідження даної теми статистичної інформації. Проте за часів гетьманування П.Скоропадського було зроблено дійові кроки в напрямку відродження торгівельно-промислового потенціалу України, з'явилися перші після революційних подій ознаки промислового виробництва в зруйнованій війною та соціальними катаклізмами економічної системи країни.

На час приходу Скоропадського до влади в Україні (29 квітня 1918 р.) національна промисловість перебувала у жалюгідному становищі. Відтік іноземного капіталу після революції, початок військових дій у внутрішній Росії, як і соціально-політична нестабільність на теренах України, сприяли занепаду промислових галузей економіки. Тому вже з першого дня свого гетьманування Скоропадський вказав у своїй «Грамоті до всього Українського Народу» на власне бачення основного підґрунтя відродження країни, яке полягало в наведені державного правопорядку при міцній центральній владі та в урядовому курсі, коли «відбудовується повна свобода торга і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи» [39, с. 105]. Для керівництва цими процесами і втілення їх у життя у складі Ради Міністрів було утворено Міністерство Торгу і Промисловості, яке мало працювати спільно з іншими державними інституціями. На чолі міністерства було призначено великого фінансиста, голову Одеського біржового комітету,

кадета С.М. Гутника, який, за свідченнями сучасників, вважався серйозною діловою людиною в тодішніх освічених колах. Товаришем (заступником) міністра став В. Ауербах. Для праці в міністерстві було залучено досвідчених в економічній сфері фахівців. Структура міністерства складалася з департаментів, які, в свою чергу, поділялися на відповідні відділи. Міністерство Торгу і Промисловості включало в собі департаменти: Загальних Справ, Фабрично-Заводський (директор Свірський), Зовнішнього Торгу (дир. Королів), Гірничий (дир. Тернигоров), Торгівельного Мореплавства і Портів (дир. Снарський), Палива і Металів (дир. Мономахів). При Міністерстві діяв також окремий Геологічний Комітет на чолі з В. Лучицьким, Статистичний відділ на чолі з О. Кривченком, а також відділи: фабричної інспектури, персональний, юридичний, організаційно-технічний, винаходів, приватної промисловості тощо [16, с. 25].

Ситуацію в промисловості значно ускладнював, поміж інших проблем, відтік капіталовкладень, переважна більшість з яких до революції були іноземного походження. Адже до Першої світової війни в Україні (на тій території, що належала до Російської імперії) оберталось, як подає Р. Димінський, бл. 400 млн. рубл. закордонного капіталу, тоді як вартість продукції гірництва й промисловості складала бл. 1 млрд. 170 млн. рублів, а в українській важкій промисловості закордонного походження було 95% капіталу [66, с. 189]. До війни та революції українська промисловість розвивалася в основному коштом іноземного власника-інвестора, особливо французького та бельгійського. Так, наприклад, на долю французьких власників протягом 1913 р. припадало майже 80% здобутку чавуну, а з 103 млн. рубл., вкладених французами у вугільну промисловість Росії, на Донецький басейн припадало 82 млн. рублів. В залізорудній промисловості України бельгійського капіталу оберталось 10 млн. руб. (з 74 млн. вкладених у загальноросійську). Меншу долю мали англійські й інші іноземні власники. З часів революції та особливо після заключення Брестського договору (коли Україна стала «союзницею» Центральних держав і була окупована

«дружніми» німецько-австро-угорськими військами) ці галузі промисловості опинилися без основних фінансових вливань і практично перестали діяти, що ще більш ускладнювало ситуацію в дезорганізованій соціалістичними експериментами економіці й вкрай загострювало загальногосподарську кризу в країні.

За таких умов уряд Скоропадського вимушений був обпертися на державне фінансування промислових об'єктів, залучаючи до співпраці і стимулюючи вітчизняних підприємців та капіталовкладчиків. Гетьман вважав, що «всіляка співдія залученню вітчизняних капіталів для розвитку цієї галузі держави – необхідна», а сприяння її розвитку було його «заповідною мрією», бо, на його думку, «тільки розвиток на Україні промисловості в зв'язку з...аграрною реформою..., здатні були видворити порядок в народних масах, що вимагають права на краще життя» [28, с. 141]. Саме тому на посаду Міністра Торгу і Промисловості було призначено С.М. Гутника, як людину розумну і знаючу у цій сфері. Скоропадський покладав на свого міністра великі надії і сподівався, що в ньому, «як в євреєві, знайде саме широку комерційну людину з ініціативою», який зможе демократизувати промисловість, що була однією «з найбільш важливих питань» тогочасного державного розвитку. Пізніше Гетьман згадував, що Гутник до кінця не виправдав його сподівань, однак тогочасні реалії в багато чому свідчать про суттєві складнощі, з якими зіткнувся міністр в справі відродження національних торгу і промисловості та про перші успіхи в цій праці, й наводять до думки про надто категоричну оцінку діяльності Гутника на чолі міністерства Скоропадським в еміграції.

Відсутність сталих даних про кількість населення, зайнятого у торгівельно-промисловій сфері на 1918 рік, примушує нас, як приближені до них, використати існуючу статистичну інформацію з цього приводу за рік 1917-й. Вважаючи, що за річний термін часу ситуація із зайнятим промисловим виробництвом населенням в Україні не потерпіла значних змін (в розумінні професійного людського потенціалу), можна загалом окреслити

ймовірно, за умов створення відповідного ґрунту, соціальну базу на яку міг би опертися гетьманський уряд в цьому напрямку. Отже, у 1917 р. серед міського населення в дрібних кустарно-ремісничних промислах, торгівлі тощо було зайнято 539,8 тис. чол. (8,7 % міського населення України), а серед дрібних капіталістів у цій сфері працювало по міським районам 283,7 тис. чол. (4,5 %). Якщо ж до них додати ще 240 тис. (3,8 %) середніх та великих міських буржуа, то виходить що на 1917-й рік в Україні було коло 1 млн. 063,5 тис. осіб різного фінансового стану, які були зайняті у торгівельно-промисловій сфері в містах, що становило 17 % міського населення [80, с. 278]. Загалом же група великих і середніх капіталістів в Україні, яка мала і найбільший вплив на її господарчий розвиток, складала 71 тис. чоловік, з якої слід виділити невеликий прошарок монополістів, що контролював фінанси, різні галузі промисловості та сільського господарства, чисельністю не більше однієї тисячі чоловік. Таким чином, цей людський потенціал, при створенні сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи, був достатньо спроможний надати відчутну допомогу державним зусиллям відродити ознаки і колишнього промислового потенціалу краю, на долю якого у 1913 р. приходилося 48,2 % продукції народного господарства Російської імперії. Крім того, у 1918 році в Україну хлинула додаткова маса промисловців і комерсантів з усієї Росії, які прагли розвинути свої приватно-комерційні справи у відносно стабільній Гетьманській державі [22, с. 43].

Перші кроки уряду Української Держави по відродженню промисловості країни полягали в заходах по встановленню контролю над процесом розвитку цієї галузі господарства, її фінансуванню, оновленню та в налагодженні співпраці з приватними підприємцями. В самому початку встановлення Гетьманату певне коло великих капіталістів провело з 15 по 18-те травня 1918 р. свій з'їзд. На з'їзді були присутніми і державні представники: голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, Міністр Фінансів А. Ржепецький та Міністр Торгу і Промисловості С. Гутник [9, с. 21]. На з'їзді було утворено приватну організацію «Союз промисловості, торгівлі,

фінансів і сільського господарства» (скорочено «Протофіс»), яка, за словами Скоропадського, разом з великими земельними власниками намагалась заставити його «вести їхню політику», хоча й «далеко не являла з себе таку серйозну силу, котрою вона намагалась себе виставити». Хотілося б однак зазначити, що «Протофіс», якби не заперечував це Гетьман, мав свій вплив на урядових осіб, вага якого зросла у другій половині існування Української Держави.

Проте на першому етапі Гетьманату державою було взято твердий курс на централізацію виробництва і встановлення жорсткого контролю за його розвитком. Натхненником цього курсу був безпосередньо Міністр Торгу і Промисловості Гутник, який не квапився демократизувати галузь, як радив йому це зробити Гетьман. Державою було встановлено через відповідні органи контроль над процесом промислової розбудови країни в різних галузях у вигляді запровадження спеціальних інспекцій [11, с. 17]. Створення і затвердження штату, наприклад, такої фабричної інспекції відбулося вже до літа 1918 р.

І все ж головним заходом на початковому етапі відбудови національної економіки були державні капіталовкладення і підпорядкування основних галузей промисловості, які відігравали на той час найбільшу роль у народному господарстві України.

Особливу увагу було звернено на цукрову промисловість, яка складала основу тодішніх національних прибутків, вагому частину українського експорту та головним чином забезпечувала високу вартість державної валюти й загальну стабільність фінансової системи Гетьманату. Незважаючи, що перші цукроварні з'явилися в Україні лише в першій пол. ХХ ст., вже у 1848 р. в країні діяло 62 % всіх цукроварень Росії. Особливо широкого розвитку цукроварство досягло на Київщині, Харківщині, Полтавщині та у Таврії. На 1913 р., як зазначає В. Кубійович, вартість цукру вивезеного з України була більшою, ніж усіх хлібних продуктів, а загальний збір становив 90 млн. центнерів [12, с. 390]. Гетьманський уряд, розуміючи важливість

цукрового виробництва для країни і виходячи з потреби виконання зовнішньоторгівельних зобов'язань по торгівельній угоді з Центральними державами, забезпечення внутрішнього ринку, одразу ж взяв важелі цукрового виробництва в свої руки.

Восени 1918 р. законодавчі акти, які стосувалися цукровиробничої промисловості, було систематизовано, а деякі з них доповнено і видозмінено. Все це було зафіксовано в Законах про деякі зміни та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру, затверджених П. Скоропадським 4 жовтня 1918 р. Вказаними законами було встановлено більш жорсткий правовий контроль над цукровиробництвом. Ними ж регулювалися правила виробництва і продаж цукру, його перевезення в межах України та поза них, вказувались заходи по стимулюванню розвитку даної галузі і міри покарання у певних випадках порушення чинного законодавства, що стосується цукроварства [74, с. 168]. Низка послідовних конкретних законодавчих і практичних заходів уряду Гетьмана щодо цукроварної промисловості дозволили налагодити цукрове виробництво в країні, стабілізувати його, дати стимул до зростання продуктивності. І хоча потужність її ще не досягла свого довоєнного рівня, процес відродження галузі набирав оберту. Крім того, як зазначав Д.Дорошенко, цукор був головним забезпечувачем високої вартості національної валюти, а Українська Держава експортувавши до Центральних держав з квітня по листопад 1918 р. більше 66 млн. кг. цукру, мала для продажу з закромах скарбниці, за свідченням П. Скоропадського швейцарській «Gazette de Louzanne», його ще більш як 48 тис. тон, при гарантованому державою продовженні цукрового виробництва з решти врожаю буряків 1918 року [69, с. 184].

Іншим джерелом багатства і прибутків в Україні здавна було й винокуріння. Ще за часів Російської імперії воно було широко поширене в Україні, а продукція гуралень, за визнанням царя Олександра Першого, була перлиною її прибутків. Лише в одній Київщині на 1845 р. налічувалося 372 винокурні заводи. Враховуючи прибутковість цієї галузі виробництва,

урядом було приділено велику увагу захисту внутрішнього горілчаного ринку, стосовно чого вже в травні 1918 р. українською владою було заявлено протест урядові Австро-Угорщини і введено заборону на ввезення з цієї країни 40-градусної горілки для обміну на хліб в селян. Продаж же вітчизняних горілчаних виробів регулювався Законом про дозвіл винокуріння з кормової патоки від 9 травня 1918 року. Основним жеж кроком у винокуренній політиці гетьманського уряду було встановлення державної горілчаної монополії, яку запроваджено з 31 липня.

Саме взаємозв'язок та важливість для України цих виробничих галузей і налагодження плідної роботи винокуренної промисловості спонукав уряд до видання 6 серпня 1918 р. Постанови про надання Міністрові Фінансів права розпорядження всією чорною годівляннюю патокою. Згідно неї Міністрові Фінансів надавалося право «прийняти до свого розпорядження для вироблення потрібного для казенної горілчаної операції спирту всю чорну годівлянню патоку як ту, що зісталась від цукрової кампанії 1917-1918 року, так саме й ту, що належатиме до вступу від цукрової кампанії 1917-1918 року» [49, с. 207]. Поступово прибуток від винокуренної промисловості пішов на зріст. Успішне налагодження винокуреного виробництва дозволило гетьманському уряду погодитися в Економічній угоді з Німеччиною та Австро-Угорщиною від 10 вересня на перебрання зобов'язання експортувати в ці країни 20 % спирту виробництва 1918-1919 рр., бо, як пізніше відзначав Гетьман, в перший же рік державної монополії на винокуріння, вона почала давати значний дохід.

Набагато важче йшов процес налагодження мукомельного виробництва, що особливо було поширене на Поділлі та Одещині. Гірше, ніж з вищевказаними, малися справи з іншими галузями промисловості, більшість з яких не лише перебували у кризовому стані, а й не мали ні глибокої історичної традиції осучасненого розвитку, ані широкої мережі в Україні, що було штучно створено в збиток для краю ще за імперських часів [7]. Деякі промислові галузі, як, наприклад, хімічна, електрична, текстильна,

тютюнова, машинобудівна тощо вимагали, швидше, не відродження, а продовження процесу зародження. Ті поодинокі промислові об'єкти, що існували на терені України, навіть за умов негайного налагодження їх роботи, не могли б задовольнити потреби країни.

Під тютюнові культури було зайнято, як згадує Гетьман, 50000 десятин землі. Однак кількість тютюнових та цигаркових фабрик була мізерною, до того ж виробництво їх було невисоким. Вирощувався ж тютюн переважно низького гатунку, 3/4 якого складав простий махорковий [58, с. 77]. Влітку 1918 р. відповідними постановами Ради Міністрів було збільшено акцизні збірні патентні податки з фабрик, пов'язаних з виготовленням тютюнової продукції і виробників запалок, що мало допомогти в процесі становлення вітчизняного бюджету.

Одночасно виділялися додаткові кошти на устаткування і налагодження роботи заводів хімічно-переробної промисловості, як наприклад для заводу з хімічної переробки деревини у Святошинському лісництві. Слід, однак, зазначити, що паперова і хімічна галузі промисловості перебували в Україні тоді у зародковому становищі. Хоча й перспективи їх розвитку були сприятливими. Вже на той час великі залежі каоліну були відомі у Катеринославській та Чернігівській губерніях. На Волині й Поділлі малися численні запаси фосфоритів, а на Харківщині були відомі певні запаси нафти. В Україні існувало кілька фарфорових заводів, з яких, як згадував Скоропадський, працював лише один. На Поділлі діяла фабрика суперфосфату. В Харкові та Києві вироблявся флороформ, салицилокислий натрій, кофеїн, аспірин, перекис водороду.

2.2. Торгівельно-економічні відносини з іншими країнами

Зовнішньоекономічні зв'язки України, в силу політичних та воєнних обставин, не набули за 1918 рік недовгочасного існування Гетьманату

широкого географічного простору. Головними торгівельними партнерами її залишалися країни Четверного блоку – Німеччина та Австро-Угорщина. Економічні зносини з ними розвивалися на базі загального «Господарського договору» між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною від 23 квітня 1918 року. Пропорційно постачання сировини поділялося, відповідно до Німеччини й Австро-Угорщини: нафтопродукти (2:1), марганцева руда (2:1), деревина (2:1), шовк (2:1), шкіра (3:2), дубильні речовини (3:2), бавовняні товари (8:5), льон (55:45), вовна (62:38) [63, с. 409]. З переворотом 29 квітня до заключення остаточної торгівельної угоди економічний обмін Української Держави з Німеччиною, із змінами по Брест-Литовській угоді, здійснювались на основі Російсько-Німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894-1904 рр., а з Австро-Угорщиною – по договору цієї країни з Російською імперією від 12 лютого 1906 року.

Зовнішньоекономічними зв'язками в Українській Державі займався створений у складі Міністерства Торгу і Промисловості Департамент Закордонної Торгівлі на чолі з директором Корольовим. Департамент включав в себе п'ять відділів, а саме: торгівельних представників за кордоном міжнародного зближення (дир. Г.Д. Стороженко), торгівельно-економічних договорів (дир. С.А. Шафаренко), імпорту (дир. В.І. Рубцов), кордонного догляду (дир. І.Е. Неаронів) та статистичний (дир. О.Г. Кривченко). Крім того, до співпраці з Міністерством Торгу і Промисловості було притягнуто і приватних фахівців [86, с. 395]. За для цього при міністерстві паралельно Відділу по виготовленню торгівельно-економічних договорів було засновано Раду представників громадськості та торгівельно-промислових організацій, які тісно співпрацювали між собою.

Пізніше, для покращення ефективності міждержавних економічних зв'язків було створено Комітет для зовнішньої торгівлі, до складу якого увійшли представники уряду, торгівлі, кооперативними та представники від Центральних держав. Як результат цієї дієвої і конструктивної співпраці стало підписання 17 червня 1918 р. договору про утворення Української

Продовольчої Ради. Практичним же здійсненням товарообміну з українського боку займалися новоутворені державні органи – центральні. Що стосується контролю міждержавних перевезень, то в зв'язку з тимчасовою нерозгалуженістю митних пунктів, на перших порах Гетьманату, продовжували свою діяльність Комісаріяти-Агентури, утворені згідно постанови ще Ради Народних Міністрів УНР від 26 березня 1918 р. (№ 439) на головних кордонних пунктах «завданням котрих було як контролювання експортуємих і імпортуємих грузів і товарів, згідно з існуючими законами Українського Уряду, господарськими умовами з Центральними Державами і окремими розпорядженнями Міністерства Торгу і Промисловості, так і реєстрація кількості експортованих і імпортованих товарів» [31, с. 70]. Лише восени 1918 р. ці пункти було закрито. Повідомлення про це розмістив на своїх шпальтах офіційний урядовий друкований орган «Державний Вістник» за 31 жовтня, який оприлюднив відповідний Циркуляр Міністерства Торгу і Промисловості про ліквідацію Комісаріятів-Агентур від 28 вересня. Причиною такого рішення, як вказувалось у додатковому спеціальному Обіжнику з цього приводу за № 6453 було те, що «в сучасний мент майже по всьому кордоні Української Держави установа Кордонна Охорона і розпочали свою діяльність Митні Установи» [27, с. 194]. Комісаріатам-Агентурам же наказувалось в процесі ліквідації всі затримані товари з відповідними заведеними на них справами передати до найближчих митниць.

Для налагодження успішного товарообміну з державами Четверного союзу ще у травні 1918 р. з Києва у Німеччину було відправлено спеціальну Торгівельну делегацію до Центральних держав з питань промисловості, торгівлі та сільського господарства на чолі з В.П. Кочубеєм, яка до осені відвідала майже всі промислові центри цієї країни. З німецького боку при її дипломатичній делегації в Києві з подібною ж метою було створено «імперське господарське бюро», а в самій Німеччині утворилась спілка

«Ausfuhr Gesellschaft», що об'єднала навколо себе фінансово-промислові кола, зацікавлені в розвитку торгівлі з Україною.

Незважаючи на труднощі, загалом товарообмін між Українською та Центральними державами не припинявся. Як видно з журналу засідань гетьманського уряду на чолі з Ф. Лизогубом від 27 травня, з Німеччини в Україну на той час вже було поставлено три ешелони із сільськогосподарською технікою. До червня 1918 р. Центральними державами було експортовано в Україну 5 тис. 600 вагонів вугілля, с/г машин, запчастин та різної галантереї. А в Австро-Угорщині лише рулонного паперу було закуплено на 2 млн. 160 тис. крб. В свою чергу Україна на цей час експортувала до вказаних країн 2 тис. вагонів збіжжя, продуктів та сировини [33, с. 60]. З огляду на особливу зацікавленість Німеччини в отриманні українського хлібу, нею велику увагу приділялося на постачання техніки для села. Так, вже в липні 1918 р. німецька сторона була готова надати Україні ще 600 вагонів сільськогосподарських машин і 360 вагонів інших товарів на суму у 30 млн. крб.

Однак, незважаючи на з першого погляду успішні взаємні торгівельно-економічні відносини, ані Україна, ані Центральні держави (а це головню Німеччина та Австро-Угорщина) не були в змозі виконати попередні торгівельні зобов'язання. Зруйноване господарство і загострення соціально-політичної ситуації в Україні влітку 1918 р. (селянські повстання, страйк залізничників тощо) та завищені економічні вимоги попередньої угоди з УНР не дозволяли гетьманській державі виконати пункти договору.

В свою чергу Німеччина та Австро-Угорщина, через виснаженість власної індустрії, яка з останніх можливостей працювала на потреби військові обох країн, також не були в силах виконати свої зобов'язання. Наприклад Німеччина до жовтня 1918 р. відправила до України 21 тис. 428 вагонів вугілля при зобов'язанні у 19 млн. пудів (315 тис. тон) та лише одну тисячу 651 машину [19, с. 167]. Австро-Угорщина експортувала ще менше,

лише 700 вагонів солі, 25 вагонів емальованого посуду тощо. Не спромоглися ці держави надати Україні й 500 тис. пудів нафти та 40 тис. пудів газу.

За таких обставин Німецька та Австро-Угорська імперії змушені були восени 1918 року піти на підписання з Україною нової економічної угоди, в якій особливу увагу з боку «союзників» приділялося вирішенню харчової проблеми, яка ускладнювала, попри з військовими невдачами їхніх армій, внутрішню ситуацію в цих країнах.

Подальші торгівельні взаємини між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною мали розвиватися згідно підписаної 10 вересня нової економічної угоди між цими країнами на 1918/1919 господарчий рік, зміст якої було зазначено у відповідному протоколі. Що стосується зобов'язань Гетьманату, то згідно угоди, з всього хліба, виготовленого в цей термін Україною 65 % мало піти на її внутрішні потреби (включаючи утримання військ Центральних держав, розташованих на її терені), а 35 % – на вивіз до цих країн. Крім того Україна зобов'язувалась також експортувати у 1918/1919 рр. 115 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів великої рогатої худоби, 300 тис. вівців, 1 млн. гусей, 1 млн. іншої птиці, 400 тис. пудів сала, 60 тис. масла й сиру, 6,5 млн. пудів цукру, 196 млн. штук яєць, 200 тис. пудів м'ясних ковбас, 11 тис. вагонів спеціальних сортів деревини, 750 тис. пудів прядива, 38,5 млн. пудів залізної руди, 3 млн. пудів марганцевої руди, 1 млн. штук сирих шкір, 250 тис. пудів тютюну, 20% спирту виробництва 1918-1919 рр. тощо [45, с. 178].

Слід зазначити, що з огляду на процес різногалузевого відродження народного господарства за часів Гетьманату, такі зобов'язання хоч і були обтяжливими, але й реальними щодо їх виконання. Гарантія збуту цієї та іншої продукції забезпечувала Україні активне торгівельне сальдо і, відповідно, притік твердої іноземної валюти.

Одночасно з підписанням економічної угоди, 10 вересня 1918 р. між Українською Державою та Центральними країнами було досягнуто також «Угоди про митні пошлини», згідно якої митні тарифи для полегшення

товарообміну між країнами було зменшено [34]. Закон з цього приводу, як повідомлялося Міністерством Фінансів, вступав в дію з дня його підписання. 24 вересня за № 6241 Міністерством Фінансів в додаток до вищезазначеної угоди було видано окремих «Обіжник про пристосування пільгового тарифу до товарів, які привозяться з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини». В обіжнику оголошувалось для митних установ звернути увагу на §2 підписаної 10 вересня угоди, в якому зокрема вказувалось:

«1) виплачені Центральними Державами після червня ц.р. більш високі, в порівнянні з встановленими згодою, ставки не підлягають зверненню і

2) за товари ввезені до 1 червня ц.р. повинні бути виплачені ставки, згідно з законом 15 лютого і 18 березня 1915 року і, по скільки це не мало ще місяця, ця виплата повинна бути зроблена додатково» [34].

Отже, як видно, митна угода торкалася виключно товарів, які перетинали кордон тільки після 10 вересня.

Ці заходи сприяли збільшенню товарообміну між Україною та Центральними країнами, який, на жаль, не встиг набути свого потенційного розширу через протигетьманське повстання, що незабаром вибухнуло, та пізніший крах гетьманської держави.

На перешкоді істотному збільшенню товарообміну стали також і революційні події в Австро-Угорщині та Німеччині, які побічно вплинули й хід подій в Україні. Виснаженість війною економіки головних держав Центрального блоку, як зазначав очевидець, врешті призвела до того, що німці скуповлювали в українців навіть «такі предмети, як електрична арматура і лампочки» [67, с. 30].

Таким чином в торгівлі України з державами Центрального блоку експорт переважав над імпортом (активне торговельне сальдо), головну масу якого складали продовольчі товари. З них, в загальному, як повідомляв австрійський посол у Києві граф Й. Форґач до Міністерства закордонних справ у Відень, з квітня по листопад 1918 р. Центральними державами в

Україні було закуплено і вивезено 113 тис. 421 тону зерна та хлібопродуктів, харчових продуктів у кількості:

<i>Продукти</i>	<i>До Німеччини</i>	<i>До Австро-Угорщини</i>
масло	3.329.403 кг	2.170.437 кг
олія (харчова)	1.802.847 кг	977.105 кг
сир	420.818 кг	325.103 кг
риба	1.213.961 кг	437.561 кг
яловичина	105.542 туші	55.421 туша
коні	96.976 голів	40.027 голів
м'ясо (в консервах)	2.927.439 кг	1.571.569 кг.
цукор	66.809.869 кг	24.973.443 кг.
яйця	75.200 скринь	42.433 скрині
різне	27.385.095 кг.	7.836.287 кг.

З цього 30 тис. 757 вагонів вивезено законно і 15 тис. вагонів по за ним, з чого до Австро-Угорщини було вивезено продуктів 13 тис. 037 вагонів на суму у 450 млн. крон.

Україною до Центральних держав поставлялися і сировинні матеріали, однак доля їх в експорті була мізерною. Певна ж кількість сировини навіть імпортувалася (вугіль, нафта, гас). Закуповлювалися Україною також папір, ліки, виробы машинобудування та хімічної промисловості тощо [14, с. 165].

З іншими своїми сусідами Українська держава мала дружні, але меншого масштабу торгівельні зносини, які за сприятливіших воєнно-політичних умов того часу могли б набути вагомого розширу.

Товарообмін з Прибалтикою не встиг налагодитися через катастрофічне становище тамошньої промисловості та торгівлі. Прояснити ситуацію з цього приводу може, наприклад, інтерв'ю, яке дав уповноважений Естляндії та Ліфляндії в Україні Г. Еменде, що приїхав у Київ для переговорів про налагодження товарообміну, катеринославській газеті «Слово»: «Уряд України – сказав Г. Еменде – став на комерційну точку зору. За хліб, цукор вимагає негайно доставляти товари, яких у нас зараз майже

немає, бо більшість їх, наприклад, Нарвська мануфактура та подібні вивезені до Німеччини. Думаю, що все ж таки, деяку кількість паперу нам пощастить дати Україні... Якщо ж нам не налагодити постачання з України, населення наших міст голодуватиме. Особливо у безвихідному становищі Рига. Всі численні ризькі заводи являють собою тепер мертві кам'яні корпуси з бездимними димарями. Немає ні торгівлі, ні пароплавства» [1, с. 117].

Дипломатичної угоди з Білорусією гетьманська Україна не мала. Хоча й Білоруська Торгівельна палата відкрилася у Києві ще 26 квітня 1918 року та оголосила в своїй представницькій заяві, що складається вона з представників торгівельних, промислових та наукових кіл і «приймає заклади на товари масового споживання, передає їх Білоруським установам, фірмам, приватним особам і навпаки приймає пропозиції товарів з Білорусії для України», широкого товарообміну між країнами не зав'язалося, переважно через політичні обставини.

«Кубанська Рада» після встановлення Гетьманату вже 2 (15) травня оголосила постанову про пре мілітарне приєднання Кубані до України, але здійснення на практиці цього акту було відкладено на майбутній час через негативне ставлення до нього на тому етапі керівництва Дону та Добровольчої армії. Після переговорів представників Української Держави з делегацією Кубанської Законодавчої Ради на чолі з її головою М. Рябоволом, яка прибула до Києва 28 травня 1918 р., і встановлення дипломатичних відносин між країнами 2 червня, з України на Кубанщину щомісячно почали відправляти озброєння для боротьби з більшовиками та інші, головні воєнні, матеріали [21].

Більш менш стабільний характер мала торгівля України з Доном. Дон був вельми зацікавлений в тісних політичних й економічних зв'язках з гетьманською Україною, єдиним своїм західним сусідом. В процесі його збройної боротьби з більшовиками керівництвом Всевеликого Війська Донського розглядалося навіть питання про тимчасову федерацію Дону з Українською Державою. До Дону відійшли ґрунтовні залежі антрациту, а

також Таганрозький Русько-Балтійський завод, який був спроможний виробляти набої для рушниць та артилерії, в чому особливо була зацікавлена воєнізована структура донського суспільства, що вело відчайдушну війну з більшовиками. Вже в листопаді 1918 р. цей завод виробляв для потреб Донського війська 300 тис. набоїв для рушниць на добу. Пояснюючи такі поступки з українського боку Гетьман у своїх спогадах звертав увагу не лише на геополітичні обставини сучасності, а й – майбутності. «Я вважав, – згадував він, – що наш борг і розумна українська політика вимагала від нас всіяко йти йому (отаману Краснову) назустріч. Краснов вів боротьбу виключно з більшовиками, котрі були і нашими ворогами. Для України мати Дон добрим сусідом було завжди надзвичайно бажаним не лише в розумінні торгівельному, де він міг допомогти як жировими речовинами так і рідким паливом, так як із взяттям Царицина йому відкривалась можливість їх отримати...» [40, с. 216].

«Уряд Грузинської Демократичної Республіки з метою зміцнення дружніх відносин між Україною та Грузією і торговельно-промислових відносин між обома сторонами, призначив своїх представників при Українському Уряді громадянина В.В. Тевзая і заступником громадянина Д.В. Вачешвілі, котрим й дані особливі повноваження», – телеграмував 4 липня 1918 р. Міністру Закордонних справ Української Держави Д. Дорошенку перший президент Грузії Ной Жорданія. Згодом, 5 грудня 1918 р. Україною і Грузією було підписано Договір про дружбу та співробітництво, в рамках якого окремою угодою регулювались і торгівельні зносини між країнами [72, с. 178]. Однак товарообмін з Закавказзям не встиг набути свого можливого практичного втілення через політичні обставини (14 грудня Гетьман Павло відмовився від влади, а незабаром і Україна, і Грузія втратили свою незалежність).

Економічні контакти з Румунією було загальмовано через невирішеність бессарабського питання аж до осені 1918 року. Свого часу Центральна Рада УНР не змогла вплинути на румунський уряд, війська якого

в березні 1918 р. захопили Бессарабію. Гетьманський уряд проте одразу ж зайняв з цього приводу жорстку і однозначну позицію з твердим наміром (як згадував Д. Дорошенко) «настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права». Гетьман вирішив розпочати економічний тиск на Румунію. 11-го травня 1918 р. в Україні з'явився наказ «Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії», в якому, зокрема, зазначалося: «Зважаючи на те, що Бессарабія анексована Румунією і, що умови політично-господарських відносин ще не встановлені, вивіз... всяких товарів в Румунію та Бессарабію, безумовно, забороняється» [36, с. 45]. 14 травня від виконання своїх обов'язків було звільнено колишнього посла УНР в Румунії, а 5 червня урядом Української Держави було направлено ноту до Бухаресту, на що румуни відповіли своєю нотою 19 червня. Так гетьманською Україною було розпочато «митну війну» з Румунією.

Не досягли свого потенційно-можливого розвитку і торгівельні зносини Української Держави з більшовицькою Росією, хоча й можливість встановлення плідного товарообміну була реальною. Перспектива торгівельно-промислового обміну була реальною. Перспектива торгівельно-промислового обміну зависла у повітрі через демагогічну позицію більшовицьких представників Чаковського та Манільського, які як керівники делегації РСФРР, діяли відповідно вказівкам Леніна [83, с. 40]. Радянська Росія, як відомо, вимушена була піти на мирні переговори з Україною, як і на визнання її суверенітету, однак й те й інше для більшовицьких вождів вважалося явищем тимчасовим.

Таким чином за час існування Української Держави 1918 року основними зовнішньоекономічними партнерами Гетьманату були країни Четверного союзу, а саме – Німеччина та Австро-Угорщина. Визнаючи нерівноцінність торгівельних зобов'язань між згаданими державами та Україною, слід, однак, зауважити, що зобов'язання обох сторін мали фінансово-правове підґрунтя і не відповідають міфіві про односторонню користь

від економічних зносин за ними лише для Центральних держав. Важливим чинником в зовнішньоторгівельних зв'язках України стало Всевелике Військо Донське, Кубань та країни Кавказу з далекоглядними перспективами для української економічної експансії на схід. Заслуговує на увагу і ширша перспектива економічної співпраці з іншими країнами, адже Україна на час існування Гетьманату, мала тісні дипломатичні стосунки із загалом двадцятьма п'ятьма державами. Отже, зовнішньополітичні зв'язки Української Гетьманської Держави неминуче призвели б до збільшення і кількості її зовнішньоекономічних партнерів. Активна зовнішня політика Гетьманату давала надії на швидку кооперацію України у світовий ринок, а її промислово-господарчий потенціал забезпечив би їй належне місце серед китів світової економіки в майбутньому. Зміни на історичній сцені, що сталися в наслідок завершальної стадії світової і загострення громадянської війн, у пожарищі яких не змогла вціліти українська державність (і не лише у формі Гетьманату), звели нанівець започаткування і розвиток економічної співпраці України з іншими державами світу як політичної державної одиниці та незалежного торговельного партнера.

2.3. Розвиток промисловості в роки Гетьманату

Майже з нульового рівня доводилося розбудовувати сільськогосподарське машинобудування. На його налагодження вже 29 травня 1918 р. урядом було виділено в розпорядження Міністерства Продовольства 25 млн. крб., що дозволило покласти початок виробництву техніки для села в Україні, а також сприяло відновленню роботи старих заводів, що розташовувались переважно на Харківщині. Нажаль для істотного налагодження виробництва сільськогосподарського машинобудування, терміну у сім з половиною місяців існування Гетьманату було значно недостатньо. Недостатніми для задоволення потреб українського

села в машинах були і зусилля кооперативів, зокрема Всеукраїнського Сільськогосподарського Кооперативного Союзу – Централ, який за 17 млн. німецьких марок викупив фабрики сільськогосподарських машин Гена і розпочав виробництво відповідно вітчизняної продукції. В Україні, навіть за умов іноземних надходжень, залишалась велика нестача техніки для села. Сільськогосподарчу орієнтацію мала і основна маса кредитових, промислово-виробничих і торгівельних кооперативних спілок, яких у 1918 р. діяло в Україні більш як дев'ять тисяч. Набували потужності 112 маслоробних кооперативів (хоча й перший подібний кооператив постав в Україні лише у 1917 р.). Загалом же під час Гетьманату тільки виробничих кооперативів в Україні діяло у вигляді артілей три сотні. Такому розвиткові кооперативного руху сприяло передусім надання у Гетьманаті його громадянам свободи приватної ініціативи.

Достойну увагу державою приділялося й заохочуванню спеціалістів до розробок нових технологій. Цим питанням займався спеціальний Відділ Винаходів, що було утворено при Міністерстві Торгу і Промисловості. Відділом, після відповідного розгляду і аналізу фахівцями пропозицій й дослідників, згідно ст. 76 Статуту про Промисловість, винахідникам видавалися реєстраційні свідоцтва про привілеювання винаходів та удосконалень. Так, для прикладу, подібні свідоцтва за № 51 було видано 4 вересня 1918 р. І.П. Сквірському за нафтовий мотор, 7 вересня П.А. Янушевському на спосіб виготовлення бабіту який має в основі олово (свинець) [18, с. 109]. У вересні було видано також кілька свідоцтв за різноманітні вдосконалення пресів на мило, чи, приміром, свідоцтво за № 65 від 18 вересня 1918 р. на ім'я А.С. Арутюнова на електронасос, котрий цілком поринає (занурюється) в плин (рідину). І це є лише поодинокі вибрані приклади. То була далекоглядна політика Гетьманату по розвитку українського промислового винахідництва зокрема, і прогресивної економіки взагалі на майбутню перспективу, якій не судилося відбутися через далеко не економічні обставини.

Особливе місце в економіці України займав Донбаський регіон. Про розвиток донбаської промисловості, як і загальноукраїнської 1918 року, у вітчизняній історіографії фактичних даних надто мало, тому й, за таких умов, дуже важким є питання аналізу її стану і роботи на той час. Інформаційний часопис Міністерства Торгу і Промисловості «Торгівельно-промислова Україна», який допоміг би розширити наше уявлення про урядові заходи, їх успіх та недоліки у цій галузі та її стан, було засновано лише майже за місяць до падіння влади Скоропадського [68, с. 105]. Певні відомості щодо статистичної інформації з цього приводу, про стан індустрії в Донбасі, за кількістю робітників зайнятих у гірничодобувному виробництві та за його декотрими результатами надає збірник О. Кривченка та О. Андерсона. Тут слід додати, що основна маса робітництва зайнятого у промисловості (а це і є в основному на 1918 рік донбаський регіон) складалася не з місцевого люду, а головно з російського, прийшлого елемента. Цей факт негативно відбився не лише на політичній та національній свідомості пролетаріату в цілому, а й на стабільності кадрів, зокрема на їх великій плинності. Сталого (місцево-українського) робітництва на всю Україну було менше за пів мільйона, що схоже і з ситуацією на 1917 рік, коли у промисловості України було зайнято лише коло 400 тис. робітників. Імперська спадщина становища України як сировинно-добувної колонії великоруських промислових центрів давалася ознаки пореволюційній економіці молодій державі і на демографічно-робітничому рівні [32, с. 270]. І все ж таки порівняння ситуації в Донбасі на початок, середину, кінець 1918 року й початок року 1919 рр. явно свідчить про найбільшу зайнятість робітництва саме в період Гетьманату, що може цілком однозначно вказувати на те, що саме на цей час приходяться місяці стабілізації виробництва в регіоні.

Проблема відродження донбаської індустрії вимагала для свого рішення рішучих дій, чіткої їх регуляції, послідовності та значних капіталовкладень, адже ще за російських часів, під час Першої світової війни, там розпочався процес скорочення виробництва. В період 1915-1917 рр. в

Донбасі було закрито більш як 1400 промислових підприємств, а об'єм промислового виробництва на багатьох з тих, що залишилися працюючими, знизився на 30, 50 та навіть 75 відсотків. Україна довгий час не була в змозі відновити колишню гірничодобувну потенцію регіону. В результаті і за доби Гетьманату уряд країни вимушений був закуповлювати вугілля за кордоном. Вже в перші місяці існування Української Держави Радою Міністрів було відкрито кредит Міністерству Торгу і Промисловості у 33 млн. крб. для закупівлі нафти й вугілля за кордоном [13]. Водночас в перший же місяць своєї діяльності урядом було продовжено термін реєстрації у спеціально створеному Гірничому правлінні угод про право розробки надр в Донецькому басейні, що сприяло збереженню старих копальних (шахтових) власників та залученню до цієї справи нових підприємців.

Державою було також встановлено монополію на здобуток і продаж палива. Крім того, згідно Закону від 24 липня 1918 р. міністри торгу і промисловості стали підлягати всі установи та урядові особи, які відали справами здобичі, заготовки і розкладання (розподілення) усякого роду палива за винятком дерев'яного. Міністри також надавалися повноваження щодо контролю й регулювання здобутку, заготовки і розкладання палива. Таким чином міністру торгу і промисловості підлягали і всі установи, «які відають справами державної монополії торгом Донецьким паливом», і крім всього іншого, він отримував такі ж надзвичайні повноваження й «на вироблення, заготовку і розподілення нашмаровочних та освітлених матеріалів». Конкретно міністр торгу і промисловості отримав виключні права по: 1) затвердженню статутів органів, що відають торгом палива, або контролем за торгом і розкладанням палива; 2) розкладанню палива; 3) встановленню граничних і твердих цін, а рівно попудних зборів; 4) по призначенню загальних і приватних реквізицій; 5) по призначенню кар. За невиконання розпоряджень міністра винний підлягав «в адміністративному порядку арешту на строк до трьох місяців або грошовій виплаті на суму не більше десяти тисяч карбованців» [42]. Крім того, якщо певне підприємство,

отримавши замовлення від Міністерства, не виконає замовлення приватного партнера, йому надавалося право відмовитися від частини контракту, а підприємство звільнялося «від усякої перед контрагентами (тобто недержавними замовниками) відповідальності».

Слід зазначити, що процесом гірничодобувного промислу і збуту результатів його виробництва, така концентрація повноважень в руках однієї особи (а саме міністра торгу і промисловості) не завжди сприяли швидкому налагодженню процесу відродження вітчизняної індустрії. Зокрема особиста спрямованість міністра С.М.Гутника на курс безоглядної монополізації державою процесу виробництва і збуту продукції відштовхував від активнішої участі в ньому приватних підприємців, капітал яких і ініціатива допомогли б швидкому розвитку галузі [13]. Відомим в історії є також факт збільшення понад 8-ми годинної норми терміну робочого дня восени 1918 р., коли новий міністр С. Мерінг пішов на надто великі поступки промисловцям, що викликало хвилю незадоволення в різних прошарках суспільства.

В загальному ж встановлення жорсткого державного контролю і керівництва над ходом промислового виробництва сприяло відновленню відносної суспільної та економічної стабілізації Донасу і початку відродження його промислової міці. Для нагляду за виконанням розпоряджень міністра торгу і промисловості вже згадуваним вище законом від 24 липня 1918 р. йому надавалося право призначати своїх уповноважених на місцях. Одночасно державою провадились стеження та заходи по недопущенню розробок у гірничодобувній промисловості «коли на цій розробці, через вину її адміністрації, виникне велике нещастя з робітниками», що часто трапляється і досі у кпальнях (шахтах). Для організації заходів по запобіганню таких випадків, згідно Закону про зміну статей 152 та 1058 «Устава горного» на всі розробки відряджалися гірничі доглядачі від Міністерства Торгу і Промисловості. Їм за рахунок міністерства надавалися заробітня платня у 3 тис. 600 крб. на рік, спецодяг, обов'язкова

квартира (600 крб. на її утримання) та 300 крб. на канцелярські видатки [54, с. 180].

Для захисту гірничодобувної промисловості від землеволодарів, на території яких знаходилися підприємства, 23 серпня 1918 р. урядом було випущено Закон про нерозпорудження гірничпромилових підприємств. В його першому розділі зазначалося: «До видавання закону про примусове встановлення орендної плати за землі, які здані під розробку копальняних матеріалів, власникам цих земель забороняється вимагати припинення робіт по здобутку копальняних матеріалів, знесення розташованих в межах їх володінь гірничпромилових підприємств, увільнення зайнятої для розробки площі землі, хоч би строк договору вже закінчився» [60, с. 9].

У законі додавалося, що до вироблення окремого закону з цього питання, підприємства мали платити землеволодарю суму, що була останньою в угоді його платні за нетра. Якщо ж платня за них у майбутньому законі буде встановлена вищою, ніж отримував володар землі, «то гірничпромиловець обов'язується виплатити власникові землі з усієї додаткової суми зазначеної платні 6 % річних». Таке розв'язання проблеми державою дозволило, попри всі негаразди, зберегти матеріальну базу гірничодобувної та переробної промисловості регіону конкретно і України взагалі, забезпечити стабільність її правового статусу і виробничого процесу. Це, в свою чергу, сприяло і збільшенню зайнятості робітників. Разом з цим, у випадку, якщо деякі підприємства потребували додаткових коштів для своїх потреб, в тому числі і для виплати заробітної платні, їм дозволялося збувати лишки власної продукції чи сировини. Так, наприклад, Луганському заводі набоїв було дозволено із залишків латуні продавати «німецькому і австрійському командуванню таку кількість, яка може бути реалізована без шкоди для заводу за визначеними цінами з тим, щоб виручені від цього продажу гроші надійшли назад у казначейство». В результаті цих та інших заходів Донбаська промисловість поступово почала налагоджувати свою роботу і здобутки її повільно пішли вгору.

Політичного врегулювання вимагало, після передачі Всевеликому Війську Донському м. Таганрога та його округи, питання збереження єдності сформованої за десятиріччя східнодонбаської системи виробництва. Проблему цю було врегульовано Договором про спільне упорядкування справ, що стосуються Донбасу, який було укладено 18 вересня 1918 р. Згідно нього Українською Державою, Доном та іншими країнами було створено спільну Комісію по розгляду справи поділу донбаського палива та питань загального характеру, як-то умов здобичі, торгівлі та перевезення вугілля тощо. При цьому, враховуючи, що більшість залежів антрациту знаходилося на території Війська Донського, 3 жовтня 1918 р. Рада Міністрів видала закон про регулювання і розклад кріпінних та вибухових матеріалів і підйомних катаків між вугільними та антрацитовими копальнями українського Дону [73, с. 219].

Восени «для поповнення збитків Державної Монополії торгу Донецьким мінеральним паливом, а також для покриття витрат по розподіленню палива» Радою Міністрів відповідною постановою від 30 вересня 1918 р. було встановлено попудовий збір з донецького палива в розмірі 20 копійок з пуда коксу та брикетів. Як зазначалося у пункті 3 постанови, одна чверть сум з одержаного збору зараховувалася в розпорядження Головноуповноваженого по паливу для поповнення витрат по утриманню інституцій, котрі відали розподіленням палива, а три чверті – у фонд для поповнення збитків до Державної Монополії. Обов'язок проведення збору накладався на міністра торгу і промисловості [17, с. 340].

Реконструкція гірничодобувної промисловості дала свої результати в позитивному напрямі. Робота її стабілізувалася і розпочалося поступове зростання продуктивності галузі. Це можливо простежити у співставленні статистичних цифрових відомостей з видобутку копалин за різні роки суміжні з роком 1918-м. За часів Російської імперії, наприклад, максимум здобутку мінерального палива приходився на весну 1917 року і становив 150 млн. пудів на місяць. За часів Тимчасового уряду продуктивність починає

падати до рівня 120 млн. пудів на місяць. Під час же розповсюдження на Донбас влади Центральної Ради та нетривкого «господарювання» там більшовиків видобуток продукції знижується за 30 млн. пудів. І лише саме в період існування Гетьманату П. Скоропадського тенденції до падіння рівня виробництва припиняються, починається практичне відродження місцевої промисловості (в тому числі і гірничодобувної), що призводить до поступового збільшення продукції. В результаті вже у жовтні 1918 року здобуток корисних копалин досягає рівня 50 млн. пудів на місяць. Факт незаперечний. Проте із зруйнуванням Гетьманату через повстання, яке очолила Директорія з Січовими Стрільцями в авангарді, а на далі – з встановленням більшовицького режиму, на кінець 1918 р. продуктивність Донбаської індустрії різко падає. З 65 доменних печей, наприклад, працювали лише дві, а з 102 мартенів – лише сім. Гірничодобувна ж промисловість у квітні 1919 р. давала продукції лише 15 млн. пудів, тобто її продуктивність знизилася у 2-3,9 рази. Не кращими були справи і за часів УСРР, у 1921-1922 рр. добувалося лише 18% вугілля порівняно до 1913 р., а чавуну – тільки 0,5% [8].

Висновки до розділу 2.

Таким чином, комплекс мір, застосованих щодо реанімації національної промисловості і торгівельної справи урядовими фахівцями Гетьмана, в основі своїй дав задовільні результати. Головними свідченнями цьому є не лише документальні і статистичні факти, а й численні спогади сучасників, які вказували що «епоха гетьмана дійсно характеризується певним економічним піднесенням».

Промислові та торгівельні кола з одного боку були близькі до влади маючих і впливали на останніх у вигідному для себе напрямку; а з іншого – забезпечений збут все можливих товарів до Німеччини та Австрії утворював

і в чисто економічному сенсі досить благо приємну кон'юктуру для нашого краю. Паралізована буржуазія півночі прагнула у Київ.

Слід, проте, відмітити, що урядом на першому етапі існування Гетьманської держави недостатньо уваги було приділено вирішенню соціальних потреб робітників, що часто призводило до страйків і посилювало вплив на пролетарські маси більшовицької та соціалістичної пропаганди. Лише наприкінці літа, коли через загострення соціальних проблем (збільшення робочого дня, не вирішення питання правового захисту робітників, безробіття тощо) перед Українською Державою постала реальна загроза вибуху протесту у промислових районах країни, урядом було зроблено низку важливих заходів по покращенню ситуації.

До того ж не слід забувати про те, що у 1918 році в Україні існувала ще й інша влада – окупаційна, без порозуміння і компромісів з якою українська влада не могла здійснювати самостійну, а отже максимально плідну, політику, в тому числі й економічну. Скидати з важелів цей аспект побічного стримування (гальмування) реформ було б крайньою легковажністю та оманною. Загалом же, ґрунтовні й, головне, результативні заходи, які було зроблено урядом П.Скоропадського, свідчать про вірність обраного ним напрямку дій у справі торгівельно-промислового відродження України. Сьогодні вже нікому із розумно думаючих людей в Україні не потрібно доводити користь і необхідність побудови системи соціально-ринкового господарства, тобто так званого поміркованого капіталізму. Саме за її допомогою, як найефективнішої, вирішують свої економічні проблеми провідні світові держави, по шляху побудови цієї системи йде і сьогодення Україна. На такий же шлях ставали й діячі Української Держави на чолі з Гетьманом Павлом Скоропадським у 1918 році, будучи переконаними, що приватна власність є основою і запорукою культури та цивілізації.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ П. СКОРОПАДСЬКОГО

3.1. Здійснення земельної реформи

Уряд Української Держави при розробці організаційних підвалин аграрної політики змушений був рахуватися з вимогами німецько-австрійського командування, за виконання яких останнє погоджувалось на державний переворот 29 квітня 1918 р. Чільне місце серед них займало відновлення права приватної власності на землю з можливим її відчуженням тільки за плату. До того ж і власні погляди провідних діячів Гетьманату з цих двох пунктів аграрної політики збігалися з вимогами німецько-австрійської сторони. В результаті, 29 квітня 1918 р., в день обрання гетьманом, П.Скоропадський видав маніфест - «Грамоту до всього українського народу», яким проголосив відновлення права приватної власності, свободу укладення договорів з купівлі-продажу землі [70, с. 82]. Відтак, були реставровані дореволюційні порядки в аграрному секторі. У той же час урядові повідомлення засвідчили наміри провести земельну реформу. Однак з її здійсненням не поспішали. Натомість основні заходи уряду були направлені на налагодження ефективного використання землі шляхом організації сільськогосподарських робіт, вирішення проблеми орендних земель, землевпорядкування селянських господарств.

В цей час робилися спроби Кабінету Міністрів врегулювати відносини міжвласниками землі та її орендарями. «Орендна політика» Гетьманату несприятливо впливала на парцеляцію землі: оскільки податки були перекладені державою на орендарів, поміщики вважали більш вигідним здавати землю в оренду, ніж продавати її. Заходи уряду та Міністерства землеробства, направлені на землевпорядкування селянських господарств у напрямку подолання черезсмужжя, яке виникло внаслідок порядку наділення селян землею після реформи 1861 р. і не було ліквідоване в ході Столипінської аграрної реформи [38, с. 220].

Створена Особлива комісія з перегляду «Положення» про землевпорядкування від 11 травня 1918 р., яка функціонувала у серпні-вересні 1918 р. при Земельному Департаменті Міністерства земельних справ. Результатом її діяльності стало прийняття ряду важливих рішень, що усували практично всі існуючі на той час перепони до землевпорядкування на селі. Однак усі ці заходи не могли вирішити найгострішої проблеми тогочасного села - проблеми малоземелля. Для цього необхідно було здійснити земельну реформу, вирішити основне питання - питання власності на землю.

Праві політичні сили, представлені Союзом земельних власників, частиною Протофісу, виступали лише за «вільну мобілізацію» землі. Однак, кадети, а також і сам гетьман заради заспокоєння селянства і стабілізації ситуації на селі готові були піти на істотні поступки, а саме: відчуження частини великої земельної власності і наділення нею малоземельних селян з метою збільшення на селі прошарку середньозаможних хліборобів-власників, які були б опорою уряду. Мета наділення землею всіх безземельних та безгосподарних не ставилась (у цьому положенні позиція кадетів та П. Скоропадського розходила з вимогами хліборобів-демократів, які виступали за наділення землею всіх селян) [37, с. 20].

Взагалі, панівні сили Гетьманату не вбачали економічної доцільності аграрної реформи, а сприймали тією чи іншою мірою політичний аспект її, що полягав у ліквідації протистояння соціальних груп та забезпеченні умов для успішного державного будівництва. Відтак, прагнучи хоча б частково задовольнити вимоги селян, 14 червня 1918 р. уряд ухвалив тимчасовий закон про купівлю та продаж землі поза міськими оселями. Згідно з ним, власники могли продавати землю Державному Земельному Банкові або безпосередньо селянам. При цьому придбати можна було наділ не більший 25-ти десятин [64, с. 104]. Володіння землями більших розмірів допускалося за особливим дозволом міністра земельних справ для промислових та громадських потреб. Проте відсутність у законі положень про примусове відчуження поміщицької землі зводила його дію майже нанівець. Як

засвідчила статистика, добровільно на продаж було виставлено надто мало землі. За таких умов, починаючи із серпня 1918 р. Міністерство земельних справ розпочало інтенсивну роботу над проектом аграрної реформи.

У цьому контексті працювали комісії В. Колокольцева та Вищої Аграрної нарди з вироблення основного земельного закону. Робота комісій зводилась нанівець небажанням поміщиків поступитися з головного принципового питання - питання примусового відчуження землі.

Документи свідчать, що П. Скоропадський за рахунок свого земельного фонду не міг задовольнити навіть потреби заможних селян, попит яких на землю перевищував пропозицію удекілька раз. У зв'язку з цим керівництвом Державного Земельного Банку велись переговори з Міністерством землеробства про передачу в розпорядження Державного Земельного Банку частини державних оброчних статей для наступної парцеляції її між селянами. Для обговорення питання щодо використання державних та удільних земель при Міністерстві землеробства у кінці серпня 1918 р. була скликана нарада начальників управлінь землеробства та державного майна. Обструкція поміщиками законопроекту про передачу державних земель Державного Земельного Банку яскраво засвідчила їх опозиційність будь-яким спробам уряду розв'язати земельне питання. Поскільки Кабінет Міністрів аграрні перетворення планував розробити на основі дореволюційних порядків у аграрному секторі, то, в результаті, основною проблемою на селі весною та влітку 1918 р. стало питання відновлення власності. У зв'язку з цим вимагала вирішення проблема запровадження порядку відшкодування збитків.

Факти засвідчують, що спроби уряду розв'язати цю проблему шляхом запровадження спочатку земельних, потім - земельно-ліквідаційних комісій успіху здебільшого не мали. Не виправдав сподівання на мирне врегулювання відносин селян та поміщиків запроваджений у комісіях принцип «полюбовного» вирішення справ. Поміщики, несподіваючись на результативність останнього та керуючись своїми егоїстичними інтересами,

надавали переваги силовим методам повернення майна. До того ж, прийнявши 4 липня 1918 р. рішення надавати право поміщикам вказувати розмір збитків, Рада Міністрів сама провокувала їх надмірні вимоги. Результатом повернення до дореволюційного стану аграрних відносин, з одного боку, і затягування проведення земельної реформи, з другого, стало гостре незадоволення селян політикою уряду.

3.2. Заходи щодо регулювання продовольчого ринку

У період гетьманату П. Скоропадського велика увага приділялася вирішенню продовольчої проблеми, яка впливала на міжнародні стосунки Української Держави, важливі галузі економіки, безпосередньо торкалась життєвих інтересів населення країни, передусім селянства.

В історіографії зроблено певний крок у висвітленні продовольчої політики гетьманського уряду і ставлення до неї народних мас. Деякі аспекти зазначеної політики було розглянуто у відповідних розділах узагальнюючих праць та монографій. Окремі положення та фактичні дані, що так чи інакше стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційних роботах останнього періоду. Основні напрями, форми та методи діяльності урядів Української Держави П. Скоропадського щодо здійснення продовольчої політики висвітлив Є. Рафаловський. Однак кількість праць, у яких питання продовольчої політики гетьманату є безпосереднім предметом вивчення, досить незначна. Висвітленню проблеми централізації і мілітаризації хлібозаготівель в Українській Державі присвячено статтю І.В. Шпекторенка. Продовольча політика в Україні революційної доби 1917–1920 рр. відтворюється та аналізується у низці праць В.І. Борисова. В окремих розділах роботи, написаної у співавторстві з А.А. Чернобаєвим, простежено вплив австро-німецького чинника на хлібозаготівельну діяльність гетьманату, підбито підсумки виконання так званого «хлібного миру»,

підписаного з Центральними державами. Автори роблять висновок, що продовольча політика гетьманської адміністрації та австро-німецької військової влади призвела до посилення класової боротьби на селі.

На час встановлення влади гетьмана П. Скоропадського Україна перебувала у надзвичайно складному соціально-економічному становищі. Через військові дії, а також невирішеність аграрних відносин сільське господарство переживало кризу. В окремих місцевостях гостро відчувались продовольчі труднощі, насувався голод. Крім того, українську територію фактично окупували збройні сили Німеччини та Австро-Угорщини, командування яких сподівалось на великі поставки харчів. Відтак проблема хлібозаготівель значно впливала на політичні, соціальні й економічні аспекти життєдіяльності країни.

У такій ситуації продовольча політика Української Держави мала на меті вирішення наступних завдань: 1) забезпечення виконання угод на поставку харчів до Німеччини та Австро-Угорщини; 2) забезпечення продовольством населення України; 3) поліпшення фінансового становища держави за рахунок реалізації сільськогосподарської продукції (цукру, збіжжя тощо) [15, с. 871].

Вже в першій половині травня 1918 р. гетьманський уряд зіткнувся з продовольчою кризою в окремих регіонах. Наприклад, у Кам'янці-Подільському через відсутність хлібних запасів розпочалися виступи незаможного населення. Гостра нестача продовольства відзначалися в Харківській губернії. Після проголошення П. Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, селяни зрозуміли, що землю та засіяний на ній урожай доведеться повернути поміщикам та орендарям. Відтак на селі почалось масове винищення озимих посівів. Селяни доламували в поміщицьких маєтках будівлі та реманент, відмовлялись обробляти буряки та виконувати інші сільськогосподарські роботи. Типовим є повідомлення з Летичівського повіту Подільської губернії: «Селяни все більше випасають засіяні поля,

кажучи, що все одно урожай дістанеться не їм, а панам чи німцям. Випаси чим далі набувають загального характеру». Тому констатовалося, що найпершим завданням влади є охорона урожаю і відновлення зруйнованих приватновласницьких господарств, інакше виконання договорів на поставку продовольства з країнами німецького блоку буде неможливим, а населення України чекає голод.

У зв'язку з складним становищем на місцях, пов'язаним з невизначеністю права власності на сільськогосподарську продукцію, регіональні органи влади намагались знайти шляхи стабілізації суспільної та продовольчої ситуації. Так, 15 травня 1918 р. у Кам'янці-Подільському відбулось спільне засідання представників місцевої адміністрації та австро-угорського командування з метою обговорення питання постачання продовольства. У результаті ухвалено рішення зробити запит Раді Міністрів, щоб з'ясувати, як буде вирішено справу з урожаєм на поміщицьких полях, особливо з ділянками засіяними навесні селянами. Констатовалось, що в багатьох місцях Поділля селяни, не певні в тому, що новий уряд залишить за ними цей урожай, пасуть на полях худобу, винищують засіви, що загрожує країні повною господарською розрухою [15, с. 871]. Також ухвалено звернутись до австро-угорського командування з проханням широко оповістити населення, що в даний час не проводяться закупки для відправки за кордон ні через власні структури, ні за допомогою підрядчиків, щоб селяни не продавали продукти спекулянтам, які видавали себе за уповноважених австро-угорської військової влади.

Ще за часів Центральної Ради, у квітні 1918 р., з метою втілення продовольчої монополії створено Державне Хлібне Бюро (ДХБ). Воно продовжувало свою діяльність і за гетьманату. В умовах недостачі продовольства гетьманська влада вживала заходів щодо накопичення запасів харчів. Відтак всім представникам при конторах ДХБ 25 травня 1918 р. дано вказівку реквізувати хлібні запаси, захоплені селянами в період Центральної

Ради, взяти під контроль закуплене місцевими продовольчими комітетами збіжжя або взяте на облік земельними комітетами у маєтках поміщиків.

Поновлення права приватної власності і оголошення вільної торгівлі селянство зрозуміло як скасування введених попередніми урядами державної монополії та твердих цін і можливість реалізувати свій хліб за ринковими цінами. Селяни сподівались, що за умови вільної торгівлі значна різниця у цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію знівелюється. Однак це були марні сподівання. Уряд своїм наказом від 27 травня 1918 р. оголосив, що населення неправильно зрозуміло оголошення вільної торгівлі, що закон Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про передачу хліба в розпорядження держави зберігає свою силу, і, відповідно, тверді ціни на збіжжя не відмінено. Надалі було поширено обов'язкову постанову Міністерства Продовольчих Справ (МПС) про заготівлю, перемелення та перевезення зерна і перемолочних продуктів. Зазначалось, що ніхто, крім агентів ДХБ, не має права скуповувати зерно і хлібопродукти. На початку червня 1918 р. МПС оповістило регіональні адміністрації та населення про те, що місцеві контори ДХБ розпочали закупки і заготівлю збіжжя та фуражу, як для експорту державам німецько-австрійського альянсу, так і для внутрішнього споживання. Суворо вказувалось, що самочинна закупка на місцях будь-якими іншими організаціями та особами безумовно забороняється [59, с. 127]. Також наголошено, що політика твердих цін буде проводитися і надалі.

Як зазначалося, після оголошення відновлення права власності селяни, не бажаючи щоб урожай з земель, які вони захопили в поміщиків, дістався попереднім власникам, почали масово знищувати посіви. Гетьманському уряду потрібно було вирішити складну соціально-політичну колізію, щоб якимось чином задовольнити і поміщиків, і селян та зберегти урожай. 27 травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» [10, с. 451]. Цей акт визначив право землевласників на урожай озимини, засіяної ними восени 1917 р. на своїх

полях, незалежно від того, чи ця земля перейшла надалі в користування селянам. А урожай ярини, засіяної весною 1918 р., належав особам, які засіяли ці землі, тобто селянам. Але вони повинні були повернути власникам всі господарські витрати, пов'язані з підготовкою цих земель до посіву після жнив 1917 р., заплатити державні та земські податки з зайнятої землі на 1918 р., виплатити власнику за користування землею певну суму, але не більше третьої частини середньорічної орендної платні. Далі вказувалось, що урожай з полів, оброблених реманентом та засіяних насінням землевласника під керівництвом управителів, призначених земельними комітетами, повинен належати землевласнику.

Саме остання норма закону здавалася селянам особливо несправедливою і викликала їх обурення. Наприклад, доземельного комітету с. Могильна Гайсинського повіту Подільської губернії з'явився командир австро-угорської військової частини разом з колишнім управляючим поміщицької економії і став вимагати повернення майна і грошей. У попередній період у маєтку нічого не було розграбовано, а поміщицькі поля засіяно селянами. Причому, земельний комітет переконав хліборобів землі не ділити, а сіяти на них спільно, громадою, щоб потім поділити урожай. Представники земельного комітету скаржились Гайсинському повітовому старості, що тепер управляючий економії «хоче забрати весь урожай собі, експропріювавши труд селян, що грозить великою небезпекою для порядку» [78, с. 22]. Селяни згоджувались заплатити власнику орендну плату, але зібрати урожай на землях економії і поділити його між собою.

Слід зазначити, що селяни ставились до всіх аграрно-продовольчих законів та постанов гетьманату здебільшого негативно, згідно з своїми світоглядними настановами та суспільними цінностями. Серед сільського населення міцно встановилось поняття, що земля, котра не може бути оброблена особистою працею, повинна відчужуватись у поміщиків на користь безземельних та малоземельних селян. Ще за Тимчасового уряду констатувалось, що пояснення зазначеним категоріям селян про

непорушність приватних господарств, котрі не обробляються особистою працею, «викликає роздратування та хвилювання селянських умів».

Критерієм права на будь-яку власність, зокрема на урожай, селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням соціальної справедливості, поміщик, який не працював, не повинен й отримувати прибутки. Відтак, у волостях велась посилена агітація, щоб селяни не виходили на сільськогосподарські роботи, оскільки їх результати дістануться панам. Влада намагалась пояснити селянам, що наслідком їх бойкоту буде нестача хліба і голод, через що постраждають й вони самі. Селян залякували, що проти тих, хто не виходитиме на роботу, будуть вживатись самі рішучі заходи — арешти або висилки на німецькі примусові роботи. В умовах інфляції, при обезціненні грошових знаків, своєрідною другою валютою, крім збіжжя, міг стати цукор, за який можна було отримати значні кошти як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Тому велике значення Рада Міністрів приділяла розвитку цукрової промисловості.

Цукроварням та власникам цукрових плантацій планувалось надавати кредити. Виробництво цукру стимулювалось підвищенням цін. У другій половині травня 1918 р. скасовано карткову систему продажу цукру і ухвалено закон «Про підвищення постійних продажних цін на цукор». Місцевим адміністраціям уряд ставив завдання розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Селяни, у зв'язку з невизначеністю становища з землею, відмовлялись обробляти цукрові плантації, оскільки передбачали, що гроші за буряки отримають не вони, а землевласники. Оскільки, у порівнянні з 1917 р., площа бурякових плантацій зменшилась у 1918 р. майже наполовину, 14 червня вийшов закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.» [4, с. 119]. Згідно цього акту, весь урожай буряків, посіяних на власних чи орендованих землях цукрових заводів, мав належати заводам, незалежно від того, ким засіяна бурякова плантація. У законі визначено порядок відшкодування

витрат тим, хто засіяв та обробляв площі буряків. Однак, заходи уряду щодо підтримки цукрової промисловості не дали позитивних результатів.

Сільське населення масово бойкотувало працю на цукрових плантаціях, намагалось зірвати роботу цукроварень. Так, селяни с. Олятинець Гайсинського повіту Подільської губернії на своєму сході відмовились повернути Ситковецькому цукровому заводу розграбоване майно і висловили своє небажання обробляти буряки на орендованих ним плантаціях, або вимагали за роботу дуже високу плату. Місцева влада наполягала на тому, що буряки повинні бути оброблені у примусовому порядку. Загалом у багатьох місцевостях бурякові плантації опинились у критичному стані. Цукровий департамент МПС на початку липня 1918 р. інформував органи Міністерства Внутрішніх Справ (МВС), що неможливо запустити Куриловецьку цукроварню через те, що місцеві селяни не роззброєні і не повертають рухомий і нерухомий реманент, необхідний для роботи на цукрових плантаціях [35, с. 120]. На початку червня 1918 р. селяни продовжували випасати худобу на полях, які мали повернути колишнім власникам. Адміністративні органи широко оповіщали населення, що приватна власність непорушна і навмисне нищення посівів буде жорстоко переслідуватись. Землевласники на своїх регіональних з'їздах ухвалювали клопотання про зміну закону про право на врожай, «щоб весь врожай було повернуто власникам».

Досить значний вплив на продовольчу політику гетьманського уряду мало окупаційне командування, яке було незадоволене темпами заготівлі і обсягами постачання харчів за Брестськими угодами. 17 червня 1918 р. гетьманський уряд та центральні держави утворили Вищу Українську Продовольчу Раду (ВУПР). Її метою було об'єднання зусиль української влади та німецьких і австрійських військових структур у справі заготівлі харчів та фуражу [81, с. 12]. У місцевостях, де заготівля мала проводитись у значних обсягах, при конторах ДХБ утворювались комітети, у складі яких обов'язково повинен бути представник німецького або австрійського

командування. Для заготівлі хліба агентам треба було мати посвідчення ДХБ, завізоване командуванням окупаційних військ. Останнє видало наказ своїм частинам боротися з порушниками закону про хлібну монополію, тобто щоб якнайменше продовольства могло скупити населення.

19 червня 1918 р. на нараді ВУПРу було визнано недостатню кількість установ ДХБ для закупок збіжжя. Гетьманський уряд дав розпорядження губернiальним конторам поширювати свою мережу, інакше німці та австрійці самі почнуть у великих об'ємах закуповувати хліб. Уряд Української Держави не хотів допустити самочинних заготівель окупаційними військовими структурами, щоб тримати під контролем кількість продовольства, яке йшло в залік договірних поставок. Німці й австрійці досить часто не повідомляли про заготовлене та вивезене продовольство і, відповідно, воно не враховувалось в договірні обсяги постачання харчів.

Український уряд та окупаційне командування розуміли, що в умовах державної монополії і твердих закупівельних цін, які були не вигідні товаровиробнику, хліб можна отримати здебільшого шляхом реквізицій. Для цього планувалось використати німецькі й австрійські військові підрозділи. Все більше давалась ознаки продовольча криза. В окремих регіонах Подiлля, Херсонщини, Катеринославщини почався голод [61, с. 110]. Продовольчі труднощі охопили не лише місто, але й село. Все це, на тлі масового вивезення продовольства окупантами, викликало обурення населення і призводило до виступів та повстань проти гетьманської влади, а також німецьких та австрійських військ. У такій ситуації МПС констатувало бездіяльність місцевих агентів ДХБ щодо багатьох власників, які мали великі запаси хліба. У регіони йшли телеграми МПС про реквізицію у населення і на млинах зерна і борошна. Дізнавшись про це, селяни самі грабували млини і розбирали борошно, щоб воно не потрапило державним структурам або окупантам. Надалі закриття млинів викликало велике незадоволення селян, оскільки вони, маючи власне зерно, не могли його переробити і змушені були

купувати борошно за високими цінами. Селяни не лише не обробляли поля землевласників, але й силоміць не давали це робити найманим працівникам.

У другій половині червня 1918 р. ще практично не починалася оранка пара під озимі хліби, що створило загрозу засіву поміщицьких полів і різкого зменшення обсягів майбутнього урожаю. Міністерство внутрішніх справ зверталось до губернських і повітових старост з закликом вжити рішучих дій та погроз щодо селян, щоб вони не чинили перешкод оранці, оповістити хліборобське населення про державну вагу забезпечення продовольчими ресурсами і вимагати від землевласників та селян спільних зусиль у засіві полів. Констатовалось, що оскільки землевласники в даний час не мають реманенту, який розібрали або знищили селяни, останні повинні обробити земельні ділянки в тих розмірах, які раніше ними було захоплено і за які вони, згідно закону 27 травня 1918 р. зобов'язані заплатити за оренду. У відповідь на це звернення регіональні адміністрації зазначали: оскільки оранка — справа державної ваги, необхідно видати урядове розпорядження про право місцевих органів влади примусово залучати до обробітку і засіву приватновласницьких полів за встановлену плату [20, с. 120].

Реакцією Ради Міністрів на загрозовий стан у сільському господарстві став виданий 8 липня 1918 р. «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Появу цього документу уряд пояснював «необхідністю забезпечити своєчасне здійснення сільськогосподарських робіт, звільнити Україну від голоду і неминуче зв'язаної з голодом можливості на Україні анархії та господарської розрухи». Зазначений закон надавав право губернським земельним комісіям видавати обов'язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського реманенту тих власників, які не повною мірою використовують його у власних господарствах, для проведення робіт у інших господарствах. Закон дозволяв зазначеним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт та встановлювати норми оплати праці. За псування посівів, самовільне припинення сільськогосподарських робіт, або підбурювання до цього,

передбачалось до одного року ув'язнення чи примусових робіт. Згідно цього закону регіональні адміністрації видавали обов'язкові постанови, в яких зазначалось, що селяни, зруйнувавши приватновласницькі економії і не повернувши весь розграбований реманент, позбавили власників можливості обробляти поля і збирати з них урожай.

Подільський губернський староста своєю постановою зобов'язав сільські громади, що брали участь у пограбуванні економії, провести всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників за вимогою останніх. У випадку неузгодженості між сторонами щодо оплати праці, вона мала встановлюватись комісією під головуванням волосного старшини. Винні у невиконанні постанови каралися штрафом у 3000 крб. і ув'язненням до 2 місяців. Кам'янець-Подільський повітовий староста наказував селянам розпочати оранку озимих, інакше, за його словами, урожай зменшиться більш ніж на половину, що загрожує населенню голодом. Але селяни продовжували саботувати сільськогосподарські роботи [84, .с 128]. Своїм наступним оголошенням повітовий староста ще раз наказував негайно розпочати оранку на полях економії. У селах, де маєтки було пограбовано, наказувалося збирати сходи і розподіляти роботи між учасниками грабунків. Селяни, як головні винуватці економічної розрухи, повинні виконати роботи, інакше їх буде покарано за невиконання розпорядження. У Гайсинському повіті Подільської губернії селянам також під страхом покарання наказувалося обробляти поля землевласників. Спеціальною комісією у складі повітового старости, повітового коменданта, членів союзу землевласників та волосних старшин було встановлено плату «на робочі руки». Як видно, представників селян у цій комісії не було, і за встановлену плату вони відмовлялись працювати. Ольгопільський повітовий староста, наказуючи селянам розпочати збір урожаю за першою вимогою власників економії, лякав тих, хто буде агітувати проти сільськогосподарських робіт, австрійським військово-польовим судом.

Уряд шукав вихід з складної соціально-економічної ситуації, за якої ціни на сільськогосподарську продукцію були встановлені державою, а на промислові товари — вільні. Селяни висловлювали обурення такою диспропорцією: «Як тверді ціни — то на все. Чому тільки на хліб? Це несправедливо». Щоб хоч якось спонукати товаровиробників до здачі збіжжя, 31 липня 1918 р. вийшов наказ МПС про підвищення твердих цін. Але й вони загалом не задовольняли ні селян, ні поміщиків. Водночас уряд розробляв заходи щодо стимулювання сільгоспвиробників шляхом товарообміну. За здане зерно селяни мали право закупити за цінами, нижчими від ринкових, промислові товари та цукор. У регіони України для обміну на хліб відправлялась продукція промислових підприємств. Так, у липні 1918 р. на Поділля прибуло 7 тис. пудів цукру, сільськогосподарські машини та приладдя: 350 плугів, 386 культиваторів, 840 лопат, 68020 кіс. Селяни могли розраховувати у придбанні товарів лише на десяту частину від суми сплаченої за поставлене збіжжя [2, с. 12]. А якщо взяти до уваги, що часто навіть на зазначену суму промтоварів не вистачало, заходи органів влади щодо стимулювання селян шляхом налагодження хоча б часткового товарообміну між містом і селом мало впливали на хід хлібозаготівель.

Щоб створити юридичні підстави для вилучення зерна у селян, 15 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалює постанову «Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави» [15, с. 889]. Згідно неї весь хліб, за винятком запасів для харчування і господарських потреб власника, поступає в розпорядження Української Держави. Зерно у виробників могли відчужувати лише державні продовольчі органи. У випадку несвоєчасної здачі збіжжя з власника утримується 30% від вартості, а при реквізиції прихованого зерна власнику оплачується лише половина ціни. Ця постанова була особливо волаючою для режиму, який основою своєї політики декларував непорушність права приватної власності. Нею були незадоволені як селяни, так і поміщики. У багатьох регіонах України наростали продовольчі труднощі. У державні заготівельні органи хліба надходило дуже

мало. У липні 1918 р. гетьманська влада поширила оголошення про заохочення осіб, які вкажуть на приховані запаси зерна. Сума винагороди становила 3% від загальної вартості хліба. У ситуації майже повсюдної відсутності харчів процвітала спекуляція. Щоб якось збити спекулятивну хвилю, державні органи вживали низку заходів, які втім носили паліативний характер.

22 липня МПС видало обов'язкову постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало». Згідно неї усілякі їх заготовки без дозволу МПС заборонялись. Однак, вже 9 серпня оповіщено наказ МПС про те, що сало, масло, молочні продукти, картоплю, овочі можна вільно продавати на ринку. 24 липня 1918 р. ухвалено закон про карну відповідальність про перевищення граничних цін та спекуляцію, який доповнено 30 серпня. У регіонах, фактично у кожному повіті створювались комісії по боротьбі зі спекуляцією [5, с. 179].

Але вжиті гетьманською адміністрацією заходи не мали особливого успіху, оскільки селяни були зацікавлені у співпраці з посередниками — спекулянтами і не видавали їх органам влади, тому що вони платили за продовольство більше, ніж держава. Не зважаючи на закони й постанови уряду, у регіонах продовжувалась закупка харчів продорганами самоврядувань та приватними структурами. Для поживлення діяльності хлібозаготівельних органів 18 липня ухвалено постанову Ради Міністрів про деякі зміни положення про Державне Хлібне Бюро. Підтверджувалося, що саме цьому органу надавалось виключне право збору, переробки та зберігання хлібопродуктів. Лише ДХБ повинне було займатися скупкою і продажем збіжжя і мало право реквізувати продукти харчування. Все це робилось, щоб покласти під повний контроль держави хлібозаготівлі на місцях, усунути конкуренцію при закупівлі зерна і спекуляцію.

У багатьох регіонах селяни взяли участь у зборі урожаю на приватновласницьких землях. Незважаючи на загальну ненависть до поміщиків, малоземельні і безземельні селяни все ж вийшли на поля, щоб хоч

якось забезпечити своє існування. Якби поміщицький хліб пропав, від голоду постраждали б передусім вони, оскільки більш заможні селяни мали своє зерно. На значній частині території Київської губернії сільськогосподарські роботи проходили нормально. У Васильківському повіті ширилась агітація серед селян, щоб не збирати поміщицьке зерно інакше, як за третій сніп, однак вона успіху не мала. У Рильському повіті Чернігівської губернії роботи на полях йшли задовільно.

У багатьох губерніях констатувалися випадки, коли повстанські загони заважали селянам збирати хліб для землевласників, грабували поміщицьке збіжжя або спалювали його. Бувало, селяни не виходили в поле через те, що не було досягнуто домовленості з землевласниками щодо умов роботи, або коли працівники бажали отримати платню натурою, а власник пропонував грошима. Адміністративні органи констатували, що важко встановити тверді ціни на оплату праці. В окремих випадках хлібороби вимагали дуже високу оплату. Державні органи, маючи на меті забезпечити якнайповніший збір урожаю, своїми законодавчими актами та постановами досягли цілком протилежних результатів [85, с. 307]. Як поміщики, так і селяни досить часто бойкотували здачу зерна за твердими цінами. У губернії надійшло розпорядження негайно зобов'язати землевласників здати весь хліб, за винятком тієї кількості, яка потрібна для насіння та утримання економії. Поміщики заявляли, що у них хліба немає, оскільки значна частина землі зайнята селянами.

У кінці вересня 1918 р. МПС констатувало «малоуспішність заготівель», бездіяльність агентів продорганів щодо багатьох власників, які мають великі запаси зерна. Закликалося вжити найрішучіших заходів, аж до реквізицій, щоб збільшити надходження хліба в державний фонд. Німецькі та австрійські військові структури розуміючи, що українські продоргани не забезпечать їм належної за договором кількості харчів, самі посилили заготівлю зерна. З багатьох регіонів надходили свідчення про масові зловживання окупаційних військових органів при заготівлі продовольства.

Так в с. Кринички на Катеринославщині австрійці реквізували у селян збіжжя, не зважаючи на видані українським урядом правила й на те, що в деяких господарствах не вистачало зерна навіть на посів. Продовольство масово відправлялось в Австрію. Українська влада констатувала, що лише з Катеринославського повіту туди відправлено 1000 пудів муки. Австрійські військові займалися спекуляцією, продаючи борошно за високими цінами і купуючи зерно за твердими цінами. Встановивши контроль над млинами, австрійці залишили селян без борошна та корму для худоби.

Політика масових реквізицій продовольства призвела до того, що в багатьох регіонах після збору урожаю населення перебувало на межі голоду, не вистачало зерна для засіву полів. Подільський губернський староста сповіщав міністерство продовольчих справ, що на Ямпільщині «становище критичне, терміново потрібно хліба та насіння». У Конотопському повіті Чернігівської губернії фіксувалися продовольчі заворушення пов'язані з реквізиціями хліба у селян. Селянство, спостерігаючи фактичне пограбування продовольчих ресурсів окупантами, у деяких місцевостях припинило засів озимих хлібів. Регіональні адміністрації констатували, що урожай нижче середнього, але його вистачило б, якби не масовий вивіз австрійцями хліба за кордон. Якщо це не припинити, харчів для про годування населення буде недостатньо. Лише у Подільській губернії під час реквізицій у 1009 селах було забрано весь хліб, а у 20% господарств реквізовано робочу худобу. У результаті цього ярові посіви у порівнянні з 1917 р. скоротились більш ніж на 30% [62, с. 140]. За даними МПС, на кінець жовтня 1918 р. загальний обсяг заготовленого хліба становив лише половину від запланованого. Селяни дивились на сільськогосподарську продукцію як на товар, реалізувавши який на ринку можна було придбати промислові вироби.

Але в умовах війни, продовольчої монополії, коли весь хліб вилучався державними органами за не вигідними цінами або конфісковувався окупаційними військовими структурами, селяни різко зменшували посівні

площі, засіваючи поля лише для забезпечення власних потреб. Селянське господарство, не отримуючи промислової продукції з міста, замикалося в собі, працювало на самозабезпечення, натуралізувалося. Отже, в ході реалізації заходів продовольчої політики гетьманський уряд не досяг поставлених завдань: не забезпечив поставки Центральним державам обумовлених Брестськими угодами обсягів продовольства, не зміг організувати заготівлю і постачання харчів населенню України, не забезпечив надходження та реалізації достатньої кількості сільськогосподарської продукції для поліпшення фінансового становища країни. Підводячи підсумок, визначимо основні причини такого стану справ. По-перше, пропоміщицька аграрно-продовольча політика гетьманського уряду. Селяни намагалися знищити урожай на приватновласницьких полях, оскільки він мав дістатись землевласникам. Таким чином, частину збіжжя було втрачено. По-друге — державна монополія, політика твердих цін, фактичне вилучення «надлишків» продовольства без еквівалентного обміну, створили ситуацію незацікавленості товаровиробників у здачі сільськогосподарської продукції. По-третє — масові реквізиції і конфіскації хліба німецькими та австрійськими військовими структурами, допущені при цьому репресії та зловживання, на тлі продовольчих труднощів у самій Україні, викликали обурення селян. Вони зменшували посіви і приховували збіжжя, щоб воно не потрапило окупантам.

Висновки до розділу 3.

Тема наслідків аграрних перетворень П. Скоропадського неодноразово підіймалася в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема. Проте вона спеціально не акцентувалася, губилася, а то й замовчувалася в загальному пафосі революційної романтики, класової боротьби, «національно-визвольних змагань», «голодомору як геноциду» тощо

Головними причинами кризових явищ в сільському господарстві в дореволюційний період вважаються такі взаємопов'язані фактори, як аграрне перенаселення, скорочення внаслідок демографічного приросту земельних наділів, бідність, недостатні прибутки, збереження екстенсивних способів ведення господарства, низька продуктивність праці, низька товарність, секторний розрив в економіці тощо. Російська імперія була класичним прикладом країни дрібних селянських господарств, селянське землеволодіння переважало над приватновласницьким. Протягом пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння. Починаючи з 1906 р. поміщики стали інтенсивно позбавлятися частини своїх земель. Зменшувалися не лише кількість великих землеволодінь, а й сам розмір землеволодінь. Поміщицьке землеволодіння значно скоротилося під час Першої світової війни. Дослідниками робиться припущення, що більша частина земельного фонду як в Україні, так і в Російській імперії в цілому опинилася в руках селян задовго до повалення самодержавства.

Отже, не зважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства. Відбувається загальне подрібнення селянського господарства та падіння його ефективності. Внаслідок ліквідації великого землеволодіння поширеними на селі стали так звані «первісні» форми землеробства. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи та поступового визрівання так званої зернової проблеми. В процесі частих перерозподілів землі згладжувалась земельна диференціація. В соціальному плані значення «осереднячування» села було значно більшим, ніж в економічному. Загальне зрівняння села супроводжувалось якісним падінням ефективності селянського господарства, загальним збіднінням села. Розпорошувалася земля, розпорошувалися засоби виробництва, розпорошувалися й продукти виробництва. Зростає кількість безінвентарних

та безкінних господарств. Зменшуються посівні площі, погіршується обробіток землі, падає врожайність, зростають витрати під час жнив, зменшується поголів'я худоби і т.ін. Значно зменшилась кількість господарств, які мали надлишки для збуту. Селянам бракувало реманенту, робочої худоби. Якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася. Поля засмічувалися бур'янами і шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер.

Ліквідація поміщицьких та куркульських господарств не лише порушила усталену виробничу структуру зернових культур, а й призвела до погіршення складу посівних площ, вилучення високоякісних зразків та поширення низькосортних, до деградації культури землеробства. Змінювалось співвідношення посівів зернових культур: при загальному скороченні площі посівів зменшувалися посіви товарних зернових і відносно зростала частка культур, котрі вирощувалися для власного споживання. Це відображало тенденцію до падіння ролі ринку в землеробстві і перетворення його на все більш екстенсивне, замкнуте, самодостатнє натурально-споживче господарство.

«Аграрна революція» негативно вплинула на сільське господарство України. Були ліквідовані поміщицькі господарства, які являлися основними виробниками товарної продукції. Послідовно відбувалася руйнація продуктивних сил: спочатку знищення поміщицького, а потім і селянського рентабельного господарства. «Аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності і валового збору зернових, спричинила деградацію культури землеробства; погіршилась якість обробки землі, збільшила залежність сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов. Втрата ринкових зв'язків обумовила зростання натуралізації селянського господарства і тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту

виробництва. Дослідниками висловлювалася думка, що аграрна революція виявилася безплідною, а то і зовсім безглуздою, у всякому разі з погляду її безпосередніх результатів. У її результаті країна відкотилася далеко назад. Ліквідація поміщицького землеволодіння і зрівняльний перерозподіл землі, збільшення селянського землекористування створювало необхідну передумову, без якої подальший розвиток селянського господарства і вирішення проблем сільського господарства в цілому були б неможливі. Але самі по собі вони не могли вирішити основних проблем сільського господарства, а навпаки, лише їх загострювали. Селянська стихія могла виконати лише негативну, руйнівну функцію. Якщо до революції селянські господарства, котрі не виробляли продукції навіть для власних потреб, могли її докуповувати у поміщиків, то тепер її стало просто ніде докуповувати. Якщо перед революцією «зайві» селянські робочі руки могли бути використані в поміщицьких господарствах, то тепер їм просто не було застосування. Якщо до революції дрібне селянське господарство оберталося в замкненому колі простого відтворення, то тепер саме це відтворення ставало проблематичним. В усіх країнах сільське господарство вважається дуже вразливою галуззю економіки, яка залежить від природно-кліматичних явищ. Після революційних перетворень його залежність від природних, соціальних та політичних факторів ще більш зросла. Це мало далекосяжні наслідки.

РОЗДІЛ 4. ГУМАНІТАРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ДОБУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

4.1. Культурний розвиток української держави

Період Української революції (1917-1920 рр.) активно досліджується в сучасній українській історіографії на основі нових методологічних підходів. Як особливий напрям у науковому процесі вирізняється вивчення ролі та значення особистісного фактора в подіях революційної доби. В аналізі політичного та економічного життя цього періоду, державо-творчих процесів набирають ваги дослідження, присвячені розвитку освіти, науки і культури у добу останнього гетьмана України Павла Скоропадського. У науковій, мемуарній, публіцистичній літературі висловлюються різні, іноді суперечливі оцінки подій та ролі в них гетьмана.

Сучасна Україна стала перед невідкладною необхідністю утвердження державної мови, розвитку національної культури. За час незалежності прийнято Конституцію, ряд законів і постанов Верховної Ради України, указів Президента України, в яких визначаються нові підходи до цілей та напрямів гуманітарної політики, засобів їх практичної реалізації. Успішне виконання цих завдань значною мірою залежить від усвідомлення історичних традицій, зокрема вивчення досвіду культурного будівництва періоду визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. Центральна Рада, Гетьманський уряд, Директорія УНР вважали відродження української культури одним із головних елементів державотворення. Найбільших успіхів у гуманітарній сфері було досягнуто за доби гетьманату П. Скоропадського.

Відносно піднесення економіки і розвиток банківської справи на той період дозволили уряду Української держави поліпшити фінансування гуманітарної галузі, реалізувати низку проектів, які були розроблені ще за Центральної Ради, сприяти подальшому розвитку національної культури.

Встановлення влади гетьмана П. Скоропадського започаткувало другий період української державності (квітень-листопад 1918 р.) - авторитарно-монархічний та нову систему відносин між особою та державою. В Україні встановлювався режим особистої влади гетьмана України, який уособлював не тільки виконавчу, а й законодавчу владу, мав великий вплив на судову систему, тобто зосереджував у собі функції монарха.

Отже, першочерговими завданнями уряду П. Скоропадського ставилося відродження української мови, створення національних освітніх закладів, збільшення кількості україномовних газет, журналів, підручників, розвиток бібліотечної справи, музичного, театрального мистецтва тощо. Проте для вирішення цієї важливої справи не вистачало вчителів, а в багатьох місцевостях України їх небуло зовсім. З травня-червня 1918 р. продовжували створюватися культурно-освітні організації «Просвіти» (їх започаткувала Центральна Рада), діяльність яких була особливо активною серед селян. Ініціатором відродження «Просвіт» була українська інтелігенція, яка формувала національну самосвідомість, зокрема Д. Багалій, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Б. Грінченко, О. Олесь та ін. [3, с. 40].

У губернських і повітових центрах України «Просвіти» відкривали курси з підготовки вчителів. До цієї справи долучали українські гімназії, кафедри педінститутів й університетів. «Просвіти» також створювали гуртки з ліквідації неписьменності серед дорослих, а для школярів запроваджували програми рідною мовою. У 1918 р. на території України діяло понад 2000 «Просвіт», їх діяльність продовжувала активізуватися.

У період гетьманату помітні зрушення відбулися в галузі управління вищою освітою. Цією проблемою займалася спеціальна комісія на чолі з видатним ученим В. Вернадським. Завдяки її роботі та фінансовій підтримці з боку держави й різних зацікавлених організацій у столиці на основі Київського народного університету відкрився державний університет, також було засновано університети в Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Ялті, два факультети на рівні університету в Полтаві та педагогічний інституту

Сумах, інститути історії, мистецтва, археології у Києві. Були оголошені українськими Київський (Святого Володимира), Харківський, Одеський університети. У жовтні 1918 р. засновано Київський інститут удосконалення лікарів, авлистопаді 1918 р. Почала працювати Українська академія мистецтв, у якій викладали відомі педагоги-художники Г. Нарбут, Ф. Кричевський, М. Бойчук, Ф. Бурачек, О. Мурашко.

Також модернізувалася вища освіта технічного й аграрного спрямування. Рада Міністрів виділяла кошти на створення електротехнічного факультету в Київському політехнічному інституті, Миколаївського і Херсонського політехнічного, Одеського геофізичного та низки інших вищих навчальних закладів технічного профілю. Фінансувалося будівництво сільськогосподарського інституту для степової зони в Херсоні, ветеринарного в Харкові, відкриття агрономічного відділу на механіко-математичному факультеті університету Святого Володимира, а також Рада затвердила проект побудови в столиці Сільськогосподарської академії [29, с. 59].

Великою є заслуга уряду Павла Скоропадського у відновленні та подальшому розвитку української науки. 14 листопада ухвалено закон про заснування Української академії наук (УАН) у Києві, президентом якої став В. Вернадський. У складі УАН відкрито три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціальних наук, а також такі установи, як: національна бібліотека, астрономічна обсерваторія, хімічна лабораторія, фізичний інститут, зоологічний музей, ботанічний сад, геологічний музей і низка інших наукових закладів.

Наказом гетьмана П. Скоропадського призначено перших дійсних членів УАН. По відділу історико-філологічних наук дійсними членами стали заслужений професор Харківського університету Д. Багалій, ординарний професор Київського українського державного університету А. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету, доктор С. Смаль-Стоцький [50, с. 190]. По

відділу фізико-математичних наук призначені ординарний академік Російської Академії наук В. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. Тимошенко, заслужений ординарний професор Київського університету П. Тутковський. По відділу соціальних наук призначені ординарний професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. Тарановський, ординарний професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, член-секретар комісії з розбирання давніх актів О. Левицький.

Крім названих наукових установ уряд П. Скоропадського засновує широку мережу загальнокультурних закладів та установ, а саме: Державний український архів, у якому мали бути зосереджені документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограда, Національну галерею мистецтва, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, фонд якої швидко зростав, а за кількістю та якістю книг Українська національна бібліотека могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи.

Також у Києві було засновано Державний драматичний театр, Державний народний і Молодий театри, а також Українську Державну капелу та Державний симфонічний оркестр. Перший очолили відомі вже режисери О. Загаров і Б. Кривецький, які пройшли школу в Московському художньому театрі під керівництвом К. Станіславського і Б. Немировича-Данченка. Новий театр у своїй діяльності схилився до реалістично-психологічної школи; у його репертуарі перебували п'єси українських та зарубіжних драматургів [23, с. 281].

Заслуговує на увагу діяльність Молодого театру, який очолив великий майстер театрального мистецтва, видатний режисер пореволюційної доби, основоположник нового напрямку в історії українського театрального мистецтва Лесь Курбас. У театрах Києва, Харкова та інших міст країни працювали видатні майстри сцени М. Заньковецька, П. Саксаганський, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, А. Бучма, В. Василько,

Б. Романицький, Г. Затиркевич-Карпинська, І. Замичковський, Г. Борисоглібська, О. Загаров, Ф. Левицький, Л. Ліницька, О. Ватуля, Ф. Барвінська та ін. [41, с. 89].

У часи гетьманату завдяки патріотичній діяльності української інтелігенції були зроблені і перші кроки в розвиткові монументального мистецтва і використання його як знаряддя піднесення національної свідомості народу. На національне свято перетворилося відкриття в місті Ромни, що на Сумщині, 27 жовтня першого в Україні пам'ятника Т.Г. Шевченку, спорудженого молодим скульптором І. Кавалерідзе.

Особливо разючими були успіхи української преси та книгодрукування. Протягом 1918 р. виникло 104 видавництва, середних: «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Друкар», «Союз» (Харків), «Сіяч» (Черкаси), «Промінь» (Сміла), «Рух» (Вовча), «Народний стяг» (Одеса), «Селянська самоосвіта» (Одеса). Характерно, що видавничі осередки виникали по всій Україні (1918 р. їх налічувалося в Києві 40, Катеринославі - 6, Одесі - 5 і т.ін.), діяло навіть українське видавництво при Кубанському центрі в Катеринодарі [6, с. 27]. У 1918 р. створено «Український видавничий кооперативний союз» (Книгоспілка), «Дніпросоюз», «Українську школу». Одним із найпродуктивніших було видавництво «Дністер» у Кам'янці-Подільському (це місто на Поділлі стало значним видавничим центром, оскільки в 1919-1920 рр. там розташовувалися урядові установи УНР). Динаміка випуску українських книжок за назвами досить промовиста: 1917 рік - 474; 1918 - 1084; 1919 - 665. Хоча того ж 1919 р. створюється Державне видавництво України в Харкові [25, с. 221].

Прикметною особливістю цих років стала активізація фахової, кооперативної, земської, селянської, релігійної періодичної української преси. За даними тогочасних друкованих органів, восени 1918 р. в Україні виходило українською мовою 83 часописи. Газети видавалися не тільки в губернських центрах, а й у повітових осередках. Новим для України явищем був вихід педагогічних, школярських, дитячих, студентських часописів. З

культурологічних і літературно-мистецьких видань слід відзначити кварталник історії, літератури, культури і мистецтва «Наше минуле» (Київ, 1918-1919 рр.) за редакцією В. Королева-Старого, пізніше М. Зерова; «Літературно-критичний альманах» (1918), в якому брали участь переважно символисти П. Савченко, Я. Савченко, Д. Загул, О. Слісаренко; «Шлях» (1917-1918) за редакцією М. Шаповала й О. Мицюка. Усього в Україні в 1918 р. діяло 212 друкованих видань.

4.3 Релігійно-церковне життя в добу П. Скоропадського

Непрості процеси релігійно-церковного життя та складність вирішення питань у площині державно-церковних відносин актуалізують вивчення досвіду різних періодів української історії. Особливий інтерес з огляду на своєрідність формування державно-церковних відносин становить період Української держави за гетьманства П. Скоропадського.

Особливість історіографічного дискурсу задекларованої проблеми, як і в цілому періоду революційних 1917-1920-х років, полягає в масштабності порушених тематичних обрисів дослідниками в нових умовах формування історіографії початкового періоду незалежної України (початок-середина 1990-х рр.). Грунтовне тритомне видання В. Ульяновського та Б. Андрусишина маркувало простір проблеми «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.». У подальшому цю своєрідну модель відтворення становища Церкви в хронологічних межах національно-визвольних змагань у той чи інший спосіб взорували наступники. Можливо цим пояснюється нечисельність або невиразність історіографічного доробку, присвяченого державно-церковним відносинам періоду революційних змагань, за подальші роки незалежності. Здебільшого на фоні просторого розлого полотна дослідників розставляються акценти або увиразнюються окремі сюжети

щодо тих чи інших проблем. Однак оціночна компонента камертонально звіряється з вердиктом метрів.

Водночас попри значний історіографічний доробок, сформований здебільшого в умовах незалежної України, залишається чимало проблем, які потребують подальшого вивчення.

Принагідно зауважимо, що це стосується характеристики практично всіх періодів історії відносин Держави й Церкви в ХХ ст. Йдеться про те, що після активізації й масштабності задекларованих в основному до другої половини 1990-х проблем, наприкінці 1990-х спостерігається своєрідне «зміління тем», або «вписування» досліджень у задану вже парадигму. Певний колорит вносили дослідження регіонального виміру. Початок 2000-х увиразнюється кількісним спадом публікацій із проблематики відносин Церкви й Держави. Новий сплеск інтересу й зростання історіографічного доробку з характеристиками, відповідними контексту епохи, припадає на 2010-і рр. Хоча, на жаль, для частини досліджень притаманна слабка обізнаність із напрацюваннями попередників [71, с. 189].

Період національно-визвольних змагань характеризувався бурхливим розвитком тогочасної правової, державницької думки, пошуком моделі суспільного розвитку, інтелектуальним аналізом попередньої історії України, її традицій. Проголошення Української Держави неминуче вело до пошуку нової моделі організації влади, а відтак – потреби облаштування релігійно-церковного життя. Україна як самостійна держава ще не мала достатнього досвіду державно-церковних взаємин, а відповідно й комплексних рішень чи підходів щодо співіснування з релігійними організаціями.

На нашу думку, проблемне поле відносин Церкви та уряду Гетьманату умовно можна структурувати щонайменше за такими кількома рівнями: *правовий* (закріплення статусу Церкви в державі); *інституційний*: (а) формування відповідних державних структур; (б) інституалізація церковного життя за доби Гетьманату; *морально-ціннісний*.

Правовий. На відміну від нерегламентованості релігійно-церковного життя в основних законодавчих актах Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, за Української Держави періоду Гетьманату стан правового статусу Церкви закріплювався як спеціальними законодавчими актами, так і окремими положеннями в конституційних актах.

Уже в першому гетьманському «Законі про тимчасовий устрій» від 29 квітня 1918 року другий його розділ називався «Про віру».

Юридично Гетьманат визнавав в Україні релігійний плюралізм. «1) Головною в Українській Державі є віра християнська, православна; 2) Всі, які не належать до православної віри громадяни Української Держави, а також всі, хто проживає в межах України, користуються свобідним відновленням їх віри і богослужіння по обряду оної». Свободу вибору релігійної ідентичності фактично закріплював і закон «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р. Про це ж ідеться й у законі «Про правне становище православної церкви в Українській державі» [24, с. 167].

Вже 2 травня по всіх церквах України був поширений обіжник Міністерства внутрішніх справ про оголошення Грамоти Гетьмана всієї України, в якій П. Скоропадський закликав усіх православних священників і мирян до єднання в єдину українську національну Церкву задля спільної розбудови української державності. Знаковою подією, яка засвідчувала зміну ставлення української влади до української Церкви стало святкування Великодня 5 травня 1918 року. Цього дня П. Скоропадський, як глава Української держави, отримав церковне благословення на Софійській площі.

Відтак йшлося про правове, законодавче закріплення статусу Церкви в державі. Згадані положення свідчили про прагнення гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою.

Інституційний: а) У нових умовах постало питання розробки та формування державної політики щодо Церкви та релігії. Цікаво, що в першому наказі гетьмана П. Скоропадського “Про склад уряду” від 3 травня 1918 р. Міністерство ісповідань не передбачалося. Лише згідно з окремим

спеціальним наказом Гетьмана від 16 травня 1918 р. та на підставі ст. 3-ї Закону про тимчасовий устрій Української держави створювався окремий державний орган, покликаний займатися релігійними питаннями – Міністерство ісповідань при Кабінеті Міністрів Федора Лизогуба [51, с. 8].

Попри швидкі темпи формування Міністерства ісповідань і загалом нетривалий час існування, умовно за характером діяльності можна виокремити два періоди (відповідно до зміни кадрового потенціалу (на рівні керівництва) та сутнісним наповненням процесів):

I-й період – 16 травня – 24 жовтня 1918 р. – пов'язаний із діяльністю першого міністра ісповідань Василья Зіньківського – зваженість, толерантність у стосунках із церквою;

II-й період – 24 жовтня – 14 листопада 1918 р. – Міністерство ісповідань очолював Олександр Лотоцький – суперечливість відносин держави й церкви: поряд із наростанням авторитарних тенденцій уряду щодо церкви, спостерігається прагнення встановити толерантні відносини, а також побудувати генеральну лінію діяльності міністерств на незалежнення та українізацію Православної церкви [47, с. 140].

Тобто разом із зміною очільника спостерігається й зміна генерального курсу у ставленні до релігії та церкви. Структура Міністерства ісповідань мала такий вигляд: департамент загальних справ (канцелярія, бухгалтерія, господарський відділ, інформаційне бюро, реєстратура, архів); департамент у справах Православної церкви (загальний, статистичний, фінансовий відділи); департамент інослав'я та іновір'я (відділи християнських, нехристиянських ісповідань та фінансовий); департамент духовної освіти (шкільно-педагогічний, фінансовий, видавничий та охорони старовини) [44, с. 31].

Загалом, Гетьманат зберіг традиційну схему державно-церковних зв'язків, намагаючись водночас, модернізувати конфесію. За відсутності принципового протистояння між Церквою й Державою, все ж спостерігалось прагнення урядом визначати магістральний розвиток цих взаємин. Так, керуючись політичними інтересами, всупереч лінії церковного проводу, уряд

накинув функції місцевих виконавчих органів Міністерства ісповідань на духовні консисторії; без погодження з Київським митрополитом затвердив Статут Київської духовної академії; законодавчо реформував систему духовної школи в напрямі, який українська церковна влада оцінила як небажане «обмирщення».

Низка складних проблем поставала перед Українською Державою (і насамперед перед Гетьманом) в етноконфесійній площині. Водночас подальшого вивчення потребує проблема створення спеціальних комітетів на місцях; детальна характеристика діяльності всіх підрозділів Міністерства; кадровий потенціал та траєкторії життєвих шляхів працівників.

(б) Інституційний рівень передбачає також необхідність увиразнення проєсів в самій Церкві, з огляду на розгортання церковно-реформаційного руху в ході революційних подій, Першої світової війни та зовнішньополітичного протистояння УНР, а потім Української Держави з Радянською Росією. Особливість інституалізації Церкви в умовах Гетьманату полягала в тому, що Церква не була відокремлена від держави.

Окрім того, вагомого значення для структуризації релігійно-церковного життя набули події скликання Всеукраїнського православного церковного Собору (початок роботи 7 січня 1918 р.). Дві сесії Всеукраїнського Собору (20 червня-11 липня) та (28 жовтня-17 грудня) яскраво проілюстрували оживлення ідей соборності [56, с. 75].

З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс полягав у пошуку компромісу між активними реформаційними силами, в авангарді яких йшли прихильники національного відродження та консервативним складом церкви. Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору. Тому державна влада доклала організаційних і матеріальних зусиль на відновлення його засідань і проведення через Собор своєї ідеологічної лінії. Таким чином, як загальну основу для поєднання протиборчих церковних кіл Гетьманат пропонував ідеї православної державності.

Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрунтувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала вбудівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії.

Відомий історик Церкви В. Ульяновський зауважував, що Церква відходила від старої моделі підпорядкування державі, однозначно обравши позицію: не Церква для держави, а держава для Церкви, що, ніби, більше нагадувало західний варіант церковної організації. Оцінюючи період Гетьманату, він зазначив: «Державна політика Гетьманського Уряду щодо Церкви врешті була досить чітко відпрацьована концептуально й практично-організаційно, що обмежувало самостійність Церкви як інституції (передусім в акціях державного характеру), але держава не втручалася у власне релігійне життя й виконання основних внутрішніх функцій Церкви» [65, с. 84].

Складними були процеси внутрішньо церковних трансформацій із огляду на необхідність вибудовування взаємин з Московським патріархатом. На часі постало питання організаційного оформлення автокефалії Української церкви. По суті йшлося про складність релігійно-церковного життя з огляду на формування течії прихильників національної церкви та вищої ієрархії православної церкви, орієнтованої на Москву.

По суті, в державно-релігійних питаннях Гетьману доводилося балансувати між двох церковних таборів: Всеукраїнською Православною Церковною Радою, яка відстоювала ідеї “націоналізації церкви”, та вищою ієрархією православної церкви в Україні, що орієнтувалася переважно на Москву [43, с. 107].

Морально-ціннісний. Цей спектр проблем пов’язаний із особистісними характеристиками та світоглядними уявленнями гетьмана Павла Скоропадського, його оточення, а також трансформацією морально-ціннісних імперативів суспільства.

За твердженням самого П. Скоропадського, він був глибоко віруючою людиною, «православним християнином», водночас дотримувався визнання

релігійного плюралізму. Донька Гетьмана згадувала, наприклад, що до греко-католицької церкви її батько «ставився з великою повагою і вважав, що було б страшним нещастям, якби постала яка-небудь боротьба релігійна між православними і греко-католиками».

Дотримуючись у церковному питанні ідей федералізму, а відтак доволі упереджено ставлячись до автокефалії Української Церкви на початковому етапі діяльності, спостерігається зміна позиції в ході розвитку подій. П. Скоропадський довго зволікав і не виголошував чіткої позиції щодо української автокефалії. На його думку, саме населення ще не могло визначитися в своїх прагненнях, окрім того, що в Україні не було людей, які б змогли направити її розвиток у правильне річище. Утім під тиском обставин, ускладнених внутрішньополітичною кризою Української Держави та її стосунками з РРФСР, П. Скоропадський змінив своє ставлення як щодо обіцянки не втручатися у справи Церкви, так і щодо надання їй автономії (автокефалії). Саме «...антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм змусила Гетьмана від політики невтручання у внутріцерковні справи...» поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства [26, с. 217]. Зміну поглядів щодо церковного питання в гетьманському уряді став утілювати в життя міністр і сповідань О. Лотоцький.

Швидкоплинні процеси державотворення спричинили неминучі ідентифікаційні кризи, однією з найскладніших у ціннісному вимірі стала криза релігійної та національно-релігійної ідентичності. Отже, в умовах Гетьманату йшлося про правове, законодавче закріплення статусу Церкви в державі. Спостерігалось намагання гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. Водночас більшість із понять, систем, принципів політики Гетьманату не були випробувані в реальному житті, а здебільшого лише втілилися у законопроектах, законах, які так і не набули чинності, або лише були започатковані.

Висновки до розділу 4

Отже, здобутки Української держави Гетьмана П. Скоропадського в галузі гуманітарного будівництва були досить важливими. Розвивалася нова національна школа, розширювалася мережа навчальних закладів – українські університети, здійснювалася українізація системи освіти та державних установ, збільшився друк книжок на кошті держави, засновувалися бібліотеки, театри, музеї, архіви тощо. Саме у цей період трансформовано українську національну систему освіти, видавничу справу, здійснено глибокі перетворення в інших галузях культури. Усе це заклало міцну основу національно-культурного відродження та подальшого гуманітарного розвитку українського народу, а також у наступні роки дало можливість зробити вагомий внесок у розвиток світової культури ХХ ст.. Проте ця робота відбувалася в складних умовах світової війни й революції в Україні, тому не всі заходи гетьманського уряду в гуманітарній сфері впроваджувалися в життя. Головне, що вдалося йому зробити – зберегти Українську державність. Але його можливості обмежувалися реаліями, які залишила українська демократія, проросійським налаштуванням більшості членів його уряду, складною геополітичною обстановкою та іншими чинниками.

ВИСНОВКИ

Отже, розглянувши сучасний стан і розвиток історіографії проблеми Української Держави часів гетьмана П. Скоропадського, а також наявну джерельну базу щодо її дослідження, можна дійти таких висновків.

По-перше, комплекс мір, застосованих щодо реанімації національної промисловості і торгівельної справи урядовими фахівцями Гетьмана, в основі своїй дав задовільні результати. Головними свідченнями цьому є не лише документальні і статистичні факти, а й численні спогади сучасників, які вказували що «епоха гетьмана дійсно характеризується певним економічним піднесенням». Слід, проте, відмітити, що урядом на першому етапі існування Гетьманської держави недостатньо уваги було приділено вирішенню соціальних потреб робітників, що часто призводило до страйків і посилювало вплив на пролетарські маси більшовицької та соціалістичної пропаганди. Лише наприкінці літа, коли через загострення соціальних проблем (збільшення робочого дня, не вирішення питання правового захисту робітників, безробіття тощо) перед Українською Державою постала реальна загроза вибуху протесту у промислових районах країни, урядом було зроблено низку важливих заходів по покращенню ситуації.

По-друге, головними причинами кризових явищ в сільському господарстві в дореволюційний період вважаються такі взаємопов'язані фактори, як аграрне перенаселення, скорочення внаслідок демографічного приросту земельних наділів, бідність, недостатні прибутки, збереження екстенсивних способів ведення господарства, низька продуктивність праці, низька товарність, секторний розрив в економіці тощо. Російська імперія була класичним прикладом країни дрібних селянських господарств, селянське землеволодіння переважало над приватновласницьким. Протягом пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння.

Отже, не зважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства. Відбувається загальне подрібнення селянського господарства та падіння його ефективності. Внаслідок ліквідації великого землеволодіння поширеними на селі стали так звані «первісні» форми землеробства. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи та поступового визрівання так званої зернової проблеми. В процесі частих перерозподілів землі згладжувалась земельна диференціація. В соціальному плані значення «осереднячування» села було значно більшим, ніж в економічному. Загальне зрівняння села супроводжувалось якісним падінням ефективності селянського господарства, загальним збіднінням села. Розпорошувалася земля, розпорошувалися засоби виробництва, розпорошувалися й продукти виробництва. Зростає кількість безінвентарних та безкінних господарств. Зменшуються посівні площі, погіршується обробіток землі, падає врожайність, зростають витрати під час жнив, зменшується поголів'я худоби і т.ін. Значно зменшилась кількість господарств, які мали надлишки для збуту. Селянам бракувало реманенту, робочої худоби. Якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася. Поля засмічувалися бур'янами і шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер.

«Аграрна революція» негативно вплинула на сільське господарство України. Були ліквідовані поміщицькі господарства, які являлися основними виробниками товарної продукції. Послідовно відбувалася руйнація продуктивних сил: спочатку знищення поміщицького, а потім і селянського рентабельного господарства. «Аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності і валового збору зернових, спричинила деградацію культури землеробства; погіршилась якість

обробки землі, збільшила залежність сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов. Втрата ринкових зв'язків обумовила зростання натуралізації селянського господарства і тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту виробництва. Дослідниками висловлювалася думка, що аграрна революція виявилася безплідною, а то і зовсім безглуздою, у всякому разі з погляду її безпосередніх результатів. У її результаті країна відкотилася далеко назад.

По-третє, здобутки Української держави Гетьмана П. Скоропадського в галузі гуманітарного будівництва були досить важливими. Розвивалася нова національна школа, розширювалася мережа навчальних закладів – українські університети, здійснювалася українізація системи освіти та державних установ, збільшився друк книжокнакоштидержави, засновувалися бібліотеки, театри, музеї, архіви тощо. Саме у цей період трансформовано українську національну систему освіти, видавничу справу, здійснено глибокі перетворення в інших галузях культури. Усе це заклало міцну основу національно-культурного відродження та подальшого гуманітарного розвитку українського народу, а також у наступні роки дало можливість зробити вагомий внесок у розвиток світової культури ХХ ст.

Проте ця робота відбувалася в складних умовах світової війни й революції в Україні, тому не всі заходи гетьманського уряду в гуманітарній сфері впроваджувалися в життя. Головне, що вдалося йому зробити – зберегти Українську державність. Але його можливості обмежувалися реаліями, які залишила українська демократія, проросійським налаштуванням більшості членів його уряду, складною геополітичною обстановкою та іншими чинниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). К.: Либідь, 1997. 176 с.
2. Бондаренко Д.Я. Військові постачання з Української Держави Всевеликому Війську Донському. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип.3. С.10-14.
3. Брюховецький М. Економічна політика уряду Української держави гетьмана Павла Скоропадського. *Економічний часопис–XXI*. 2004. № 2. С. 38-41.
4. Булгаков Ю. Відносини Гетьманату з Центральними державами: новітні підходи та інтерпретації. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2009. № 4. С.118-122.
5. Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1843-1945. К., 1993. 320 с.
6. Бутаков Я. Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.) М., 2000. С.27-28.
7. Вакуловський В. У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918 р. -К.;Філадельфія, 1995. С. 57.
8. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр. Івано-Франківськ, 2009. 812 с.
9. Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції. *Український історик*. 1999. № 2-4 С. 16- 33.
10. Верстюк В. Революція 1917-1920 рр. і українсько-російські відносини. В кн.: Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.1. К., 2004. С.448-464.

11. Воронько Л.О. Українське державотворення в добу Гетьманату 1918 року: роль та значущість діяльності П. Скоропадського. *Державне управління: теорія та практика*. 2016. № 1. С. 3-20.
12. Гай-Нижник П.П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. Т.2. С.353-396.
13. Гай-Нижник П.П. Фінансова політика Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня -14 грудня 1918 р.). К., 2004. 430 с.
14. Ганзуленко В. П. Українська держава 1917-1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2007. Вип. XXI. С.165-167.
15. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год :сборник документов / отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балущкина, Н.В. Григорчук, Е.И. Криворучко, К.Г. Ляшенко. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 1087 с.
16. Гнатюк С.П. Внутрішня політика Гетьмана П.Скоропадського. (1918 р.): Українська історіографія проблеми. Дис... канд. істор. Наук. К., 2002. 249 с.
17. Горяча М. Релігія в політиці Українських урядів 1917-1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія). Ковчег: Науковий збірник із церковної історії / За ред. о.Бориса Гудзяка, Ігоря Скочиляса та Олега Турія. Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2001. Ч. 3. С. 334-346.
18. Грибоедов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського: історіографічне дослідження. Дис... канд. істор. Наук. К., 2001. 210 с.
19. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття Вид. 2-е. К., 2000. 360 с.

20. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. Вип.2. Львів, 1999. С.121-125.
21. Димитрій (Рудюк), ігумен. Відродження Української церкви і національно-визвольні змагання 1917-1921 років (окреслення церковно-державних відносин). URL: http://www.ukrainet.org/History/History009_uk.htm (дата звернення 04.09.2020)
22. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання. К.: Темпора, 2002. 63 с.
23. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): в 4 ч. Галицька доба – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
24. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: Документально-наукове видання. К.: Темпора, 2002. Т. II. 353 с.
25. Дорошенко П. Історія України: 1917-1923 рр. Т.2: Українська Гетьманська Держава. Ужгород, 1932. С. 336.
26. Дудко О. Олександр Гнатович Лотоцький Якою бути Українській Церкві? *Студії з архівної справи та документознавства*. Т.5. К.: ГАУУ; УДНДІАСД, 1999. С. 215-219.
27. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. Т.1. Львів, 1993. 399 с.
28. Зеньковский В., протопресвитер. Пять месяцев у власти (15 мая - 19 октября 1918 г.): Воспоминания. М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. 240 с.
29. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
30. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т. 3: Православ'я в Україні. Укр. центр духовної культури, 1999. 560 с.

31. Калакура Я. Образ гетьманату в новітній історіографії. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. К., 2008. С.69-77.
32. Калакура Я. С. Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії. *Архіви України*. 2011. № 2/3. С.262-274.
33. Калакура Я.С. Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 56-66
34. Калинчук Д. Гетьманоміка. Про фінанси й економіку держави Скоропадського. *Українська історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130690/>(дата звернення: 22.01.2020).
35. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). К.:Орлан, 2003. 608 с.
36. Ковальчук М. Перша світова війна і Українська держава гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. *Київська старовина*. 2008. № 2. С. 30-61.
37. Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський Український університет. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 3. 1994. С. 20-21.
38. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1928. Т. 97. Кн. 1. С. 219-225.
39. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Повне збір. творів. Т.6. Кн.1. К., Філадельфія, 1995. 530 с.
40. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). К.: Альтернативи, 2003. 486 с.
41. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ной-Ульм: Вид-во "Прометей", 1950. 209 с.
42. Мазюкевич П. Церковна справа і Національний Союз. *Нова Рада*. 1918. 7 листопада. С. 3

43. Мараєв В.Р. Поставки цукру з Української Держави до Всевеликого Війська Донського (1918 р.). Дні науки історичного факультету. 2010. Ч. 1. Вип. III. С. 106-110.
44. Машевський О.П. Українізація освіти в 1918 році. Вісник Київського університету. Історія.1996. Вип. 34. К., 1996. 85 с.
45. Мироненко О. Українська Держава. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. К., 1997. 560 с.
46. Михайлов И. Малоизвестные страницы деятельности правительства гетмана П.П.Скопадского. Гражданская война в России: события, мнения, оценки. М., 2002. 567с.
47. Михайлуца М.І., Погромський В.О., Савельєва І.В. Україна в історії міжнародних економічних відносин (XX–початок XXI ст.): навч. посіб. Херсон: Грінь Д.С., 2016. 360 с.
48. Мусієнко В.В., Машевський О.П. Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського. Розбудова держави. 1996. № 2. С. 38.
49. Нагаєвський І. Історія Української державності двадцятого століття. К., 1993. 413 с.
50. Нариси історії української революції 1917–1921 років / ред. кол.: В.А.Смолій (голова); НАН України, Ін-т історії України. Кн. 1. К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. 390 с.
51. Онопрієнко В.І. Українські університети в 1917-1919 рр. Вісник Академії наук України. 1993. № 2. 83 с.
52. Осауленко Л. Гетьман України Павло Скоропадський. Кн.1. Луцьк: Волинська книга, 2003. 592 с.
53. Павленко Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. Історико-генетичний аналіз. К., 1995. 282 с.
54. Павлишин О. Історіографія Української революції 1917-1921 рр. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. С.168-183.

55. Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII – XXст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К., 2004. 420 с.
56. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. К., 2003. 282 с.
57. Пиріг Р.Я. Гетьман Української держави Павло Скоропадський. Українська ідея. Постаті на тлі революції. К., 1995. 256 с.
58. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. К., 2008. 209 с.
59. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: російський чинник. Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. К., 2007. С.123-130.
60. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. К., 2008. С. 6-12.
61. Пиріг Р.Я. Соціально-політична база Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 р. Вип.2. К., 2007. С.103-113.
62. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Нариси історії. К., 2011. 336 с.
63. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава: особливості законотворення. Історія українського парламентаризму. К.,2010. 636 с.
64. Приходько М.М. Детермінанта процесу розпаду Української Держави П.Скоропадського. *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасно цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.(м. Херсон, 17–18 квіт. 2015р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С.103-105.
65. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. Х., 1996. 120 с.
66. Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. Т.1. К.,1969. 549 с.

67. Рубач М. До історії «Гетьманщини» 1918 р. Архівна справа.1927. Кн. 2/3. С. 25-34.
68. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. К.:Альтернативи, 1999. 320 с.
69. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Х.: Фоліо, 2008. 383 с.
70. Саліковський О. Нова Україна: (шлях нашої державності). К.: Криниця, 1919. 100 с.
71. Сергійчук В. Неусвідомлення України ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. К.: ПП Сергійчук М.І., 2012. 872 с.
72. Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918/ гол. ред. Я. Пеленський, Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К.Філадельфія, 1995. 493 с.
73. Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні ессе-хроніки. У 4-хт. Т.ІІ. К.: Світогляд, 2009. 412 с.
74. Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні: логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. К.: Парламентське вид-во, 2011. 568с.
75. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. К.:Либідь, 1999. 975 с.
76. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). К., 1999. 508 с.
77. Стопчак М. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918-1920 рр.). Історіографічний нарис. Вінниця, 2010. 812 с.
78. Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С.19-37.

79. Тесля Т. Релігійна політика періоду незалежного існування української держави (1917-1920 рр.). *Історія в школі*. 2001. № 3-4. С. 49-54.
80. ТурченкоФ. Сутність гетьманського режиму в контексті взаємин П.Скоропадського і його політичних опонентів. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. К.: Знання, 2008. 588 с.
81. Ульяновський В. Церква в Українській гетьманській державі: попередні нотатки та документи К.: Академпрес, 1993. С. 5-17.
82. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 320 с.
83. Федюк В. Україна в 1918 г.: ГетманСкоропадский. Ярославль, 1993. 95 с.
84. Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918. М., 2007. 328 с.
85. Цапко О. М. Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період гетьманату П. Скоропадського. *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 67. С. 304-313.
86. Яневський Д. Проект «Україна»: Грушевський, Скоропадський, Петлюра. Таємна історія української державності. Х.:Фоліо, 2010. 924 с.